

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет соціальних наук та соціальних технологій
Кафедра соціології

Кваліфікаційна робота
освітній ступінь—магістр

на тему:

**«СОЦІАЛЬНЕ ВИКЛЮЧЕННЯ БІДНИХ І БЕЗДОМНИХ З МІСЬКОГО
СЕРЕДОВИЩА В КИЄВІ»**

Виконала: студентка 2-го
року навчання спеціальності
054 «Соціологія»

Швачко Валерія Вячеславівна

Керівник: Оксамитна С. М.

Професорка, докторка соціологічних наук

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою «»

2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1.ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВИКЛЮЧЕННЯ	7
1.1 Тенденції сучасного міського розвитку	7
1.2. Підходи до визначення та вимірювання соціального виключення ..	10
РОЗДІЛ 2.МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПРОСТОРУ	20
2.1 Бідні та бездомні в сучасному міському середовищі	20
2.2 Демонізація та стигматизація бездомності	24
2.3 Контроль кордонів та стримування як механізм регулювання громадського простору	29
2.4 Криміналізація бездомності	33
2.5 Інклюзивність громадського простору.....	38
РОЗДІЛ 3.ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВИКЛЮЧЕННЯ БІДНИХ І БЕЗДОМНИХ З МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА В КИЄВІ	43
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ	57
ДОДАТКИ	62
Додаток А. Механізми регулювання громадського простору	62

ВСТУП

Бездомність є поширеним явищем в багатьох країнах, як розвинених так і тих, що ще розвиваються. Незважаючи на те, що існує велика кількість досліджень причин, наслідків бездомності та особливостей способу життя бездомних людей, досить незначна кількість з них спрямовані на вивчення процесу соціального виключення бідних та бездомних з міського середовища. Зазвичай найбільш вагомим індивідуальним предиктором бездомності вважають крайню, абсолютну бідність (Burt, 2001). Проте порівняно із соціальним виключенням, бідність має обмежену силу пояснення становища бездомних людей, оскільки більше стосується матеріальних або економічних аспектів, а соціальна ексклюзія є більш широким, динамічним поняттям, яке дає уявлення про різні аспекти становища бездомних людей, як доступ до соціального захисту, участь в громадянському житті, просторову ізоляцію і так далі. (Straaten, Rodenburg, Van der Laan, 2018). Незважаючи на це в Україні суттєво бракує інформації стосовно соціального виключення бездомних людей, навіть по загальному вимірюванню соціального виключення в українському суспільстві є лише кілька досліджень.

Соціальне виключення в міському середовищі, в свою чергу, стає поширеним об'єктом дослідження, адже трактується як низка серйозних проблем, що впливають на соціальний устрій сучасних міст і перешкоджає сталому розвитку суспільства (Nowosielski, 2012). Так, академічні дослідники (Bergamaschi, 2014, Busch-Geertsema, 2010, Doherty 2002, Levitas, 2007, Nowosielski, 2012, Thorns, 2002, Arthurson, Jacobs, 2003) прослідковують тенденції посилення контролю міського громадського простору в західних містах, як європейських так і американських, що призводять до просторового виключення та обмеження «права на місто» бідних та бездомних людей.

Проблемність цієї ситуації полягає в тому, що глобалізаційні процеси вплинули на те, яким є сучасне місто і міський спосіб життя. Міський простір став індивідуалістичним, заснованим на неоліберальних принципах, де ключову

роль має приватна власність, комерціалізація, конкуренція і корпоратизація. В таких умовах право на місто не належить всім жителям, адже міські політики спрямовані на забезпечення інтересів більш привілейованих верств населення, які підтримують встановлений устрій. Тому виникають об'єктивні суперечності між двома соціальними реальностями, де перша – це місто з великою кількістю можливостей, туристичним потенціалом, розважальною та торгівельною культурою, яке приваблює капіталовкладення і створює успішний, яскравий і привабливий образ міста. І друга соціальна реальність – це про тих, хто не вписується в такі ідеальні рамки і змушені бути виключеними з повноцінної участі в суспільному житті. Це бідні домогосподарства, бездомні, люди похилого віку, які змушені переїжджати або піддаватися тиску з боку тих, хто контролює кордони цих міських територій. Так місто стає поляризованим і дихотомічним, є центром економічного, культурного зростання і в той же час джентрифікації, злочинності, бездомності, страху і небезпеки.

Для такої вразливої соціальної категорії як бездомні, постійне перебування в громадських просторах є невід'ємною складовою повсякденного життя, оскільки це єдине місце, відкрите для пошуку необхідних ресурсів для життя. Проте саме до громадського простору впроваджується механізми контролю та обмежень доступу до нього задля «дисциплінування» та стримування будь-яких форм міської маргінальності, які можуть скомпрометувати життя «благопристойних» громадян. За рахунок такого маскуванню соціальних проблем і створення візуального порядку та безпеки для багатого населення, проблема міської нерівності не вирішується, а лише посилюється і переноситься в інші місця, що збільшує рівень соціальної напруженості.

І незважаючи на те, що в Україні існує дискурс створення інклюзивних громадських просторів, які враховували б інтереси і потреби всіх громадян, незалежно від віку, гендеру, класу, статусу, практичних дій і прикладів реалізації таких ідей поки небагато. Саме тому наразі є актуальними дослідження, які привертають увагу та вивчають соціальне виключення вразливих категорій населення, оскільки тільки таким чином можливо розробити ефективні політики

включення бідних, бездомних в повноцінне життя суспільства і надати пріоритетного значення політиці соціального залучення в Україні.

Об'єкт дослідження – соціальне виключення у суспільстві.

Предмет - соціальне виключення бідних та бездомних з міського середовища в Києві.

Мета – здійснити аналітичний опис соціального виключення маргіналізованих категорій з міського середовища та виокремити основні механізми цього явища.

Завдання:

1. Виявити теоретико-методологічні аспекти соціального виключення в міському просторі.
2. Виокремити основні підходи та тенденції у вивченні соціальної ексклюзії маргіналізованих категорій.
3. З'ясувати ключові механізми соціального виключення бідних і бездомних з міського середовища у світі та Україні, Києві зокрема.
4. Підготувати програму дослідження соціального виключення бідних і бездомних з міського середовища.

Як теоретичне підґрунтя в цьому дослідженні були використані праці як класиків соціологічної думки, таких як М. Вебер, П. Бурдьє, Е. Гофман, М. Фуко, так і більш сучасних авторів таких як Л. Вакан, Е. О. Райт, Х. Сілвер, С. Сассен, Р. Левітас і тд. Крім цього, в роботі використані звіти міжнародних організацій, які займаються дослідженнями бідності, бездомності, соціального виключення та міського розвитку, такі як програми Організації об'єднаних націй, Світовий банк, FEANTSA (Європейська федерація національних організацій, що працюють з бездомними), URBACT (програма обміну та навчання, що фінансується Європейською Комісією) та інші. До цього ж в основі теоретичного обґрунтування лежать праці сучасних як закордонних дослідників нерівності, бездомності та соціального виключення в міському середовищі, таких як Амстер Р., Артурсон К., Джейкобс К., Бергамаскі М., Кастріньяно М., Буш-Гертсема В.,

Едгар В., О'Салліван Е., Челлю К., Кук Б., Новосільські М., так і українських - Лібанова Е, Рєвінцева О., Рябчук А., Федорів П., Савельєв Ю., Оксамитна С., Хмелько В.

За стратегічним планом це дослідження є аналітично-описовим, і окрім огляду основних теоретико-методологічних аспектів і підходів до вивчення соціального виключення бездомних з міського середовища, передбачає написання програми майбутнього дослідження, яке включає опис збору та аналізу даних. Пропонується використання якісної методології, а саме кейс-стаді методу з проведенням спостереження на Київському залізничному вокзалі та інтерв'ювання таких зацікавлених соціальних категорій як поліцейські, волонтери та активісти з різними політичними поглядами, а також подорожуючі залізницею.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВИКЛЮЧЕННЯ

Міський громадський простір є невід'ємною складовою повсякденного життя бездомних людей. Проте сьогодні громадський простір став критичним та амбівалентним питанням, адже з одного боку, існує дискурс підтримки відкритості та доступності громадського простору для всіх без виключення, а з іншого боку, існує більш економічний аргумент, який обертається навколо привабливості міського простору та його використання для накопичення капіталу. Зважаючи на те, що яскравий прояв соціальних проблем, таких як глибока злиденність та бездомність, негативно впливає на образ сучасного міста і задоволеність мешканців, туристів та власників бізнесу, все частіше запроваджуються різноманітні механізми регулювання громадських просторів у містах по всьому світу. Цей процес характеризується посиленням нагляду та охорони, повною або частковою приватизацією, корпоратизацією, комерціалізацією та відповідним міським дизайном. Перш ніж детальніше розглядати особливості соціального виключення в містах, варто з'ясувати чим цей процес зумовлений, тобто зрозуміти, що робить сучасні міста такими як вони є.

1.1 Тенденції сучасного міського розвитку

Сьогодні близько 55% населення планети – 4,2 мільярда жителів – живуть у містах. Очікується, що ця тенденція збережеться і надалі. До 2050 року, коли міське населення збільшиться більш ніж вдвічі, майже 7 з 10 людей у світі будуть жити в містах. Незважаючи на те, що понад 80% світового ВВП створюється в містах і урбанізація може сприяти сталому розвитку, її швидкість і масштаби спричиняють ряд проблем: житлову кризу, недостатньо розвинену транспортну

та інші інфраструктури, нерівномірний економічний розвиток, нестача робочих місць і так далі (World Bank, 2020).

Крім цього, зміни відбуваються на всіх рівнях від глобальних економічних, політичних і соціальних структур до способів, яким ми формуємо наше повсякденне життя. Так містяни тепер беруть участь в глобальній культурі, проте в той же час взаємодіють на мікрорівні – в своїх квартирах, будинках, районах, містах, регіонах і країнах. Глобалізація стала ключовою трансформацією останніх десятиліть двадцятого і перших десятиліть нашого століття. Глобалізація – це не продукт, не щось, що сталося зараз, а взаємопов'язаний набір процесів, економічних, соціальних, політичних, культурних та екологічних, які продовжують формувати світ, у якому ми живемо. Ці глобалізаційні процеси вирішально впливають і на міста, адже саме там проживає більшість людей (Thorns, 2002).

Активне вивчення і аналіз міського способу життя почалося із виникнення сучасного промислового міста у дев'ятнадцятому столітті. Одними з перших ключових дослідників, які вивчали міста і намагалися пояснити їх зростання і особливості такого способу життя були водночас і класиками соціологічної думки. Це К. Маркс та Ф. Енгельс, Ф. Тьоніс, Е. Дюркгайм, Г. Зіммель, М. Вебер. Згодом у 1920-х роках Чикаго стало центром альтернативної традиції міського аналізу, сформованого екологічними аналогіями, дарвінівською конкурентоспроможністю та ринковою економікою. Основними представниками міської екології були Р. Парк, Л. Вірт, Е. Берджес.

Промислова революція вісімнадцятого та дев'ятнадцятого століть започаткувала сучасний світ, де виробництво було рушійною силою суспільства. Новими багатими були не аристократи та земельне дворянство чи купці та їхні гільдії, а промислові капіталісти, які виготовляли нові товари індустріальної епохи. Так урбанізація стала домінуючим процесом тієї епохи, адже влада і багатство перемістилися від старих портових і торгових міст до нових промислових. Цей перехід від сільського способу життя до міського індустріального світу став однією з найбільших трансформацій в історії людства.

Якщо раніше селяни були «прив'язані» до землі, пора року визначала тип діяльності, а робота та побут були взаємопов'язані, все змінилось, коли чоловіки та жінки з робітничого класу стали найманими працівниками, продаючи свою робочу силу в умовах капіталістичної економіки, а робота та проживання були розділені.

Проте в сучасності спостерігається вже інший тренд, а саме перехід від «фордизму», заснованого на масовому виробництві та споживанні до епохи знань та інформації, більш гнучких форм накопичення, які базуються на більшій різноманітності, виборі та гнучкості, а не на технології масового виробництва. Такий перехід змінив основні соціальні інститути – виробництво, трудовий процес, роль держави, ідеологію і в том числі і просторову організацію суспільства, зміст та форму міста. Так відбулася трансформація від модерну до постмодерністських економічних, політичних, соціальних і просторових практик.

Так, наприклад, Девід Торнс в книзі про міські трансформації (Thorns, 2002) виокремлює основні відмінності між модерними та постмодерними, проте в контексті цього дослідження найбільш цікавим є відмінності у просторовій формі і те, яким чином жорстко детермінований міський простір перетворився на простір індивідуалістичний, який заснований на неоліберальних принципах, де ключову роль має приватна власність, комерціалізація, конкуренція і корпоратизація.

У багатьох розвинених капіталістичних суспільствах, основна трансформація полягала у відході держави від фінансування соціального забезпечення. Протягом 1970-х і 1980-х років була прийнята політика, яка поступово зменшувала роль держави в забезпеченні добробуту і натомість перейшла до оподаткування і приватизації, продажу державних активів і тд. А соціальна допомога маргіналізованим категоріям – бідним, безробітним, бездомним все більше припадає на громадський сектор (наприклад, релігійні, благодійні об'єднання). Це ще раз ілюструє, що нові форми економічної діяльності створили переможців і переможених, адже рівень бездомності і

бідності зросли, як і багатство тих, хто знаходиться у вищих секторах структури зайнятості.

Таким чином, в результаті цих трансформацій, сформувалися дві основні тенденції міського розвитку. В першому випадку можна спостерігати успішне, яскраве, привабливе місто з насиченою розважальною культурою ресторанів, барів, торгівельних центрів, які створюють робочі місця, розвивають туристичний потенціал та формують образ міста. З іншого боку з'являються соціально виключені, які не вписуються в ці «привабливі» рамки сучасного міста, це бідні домогосподарства, бездомні, люди похилого віку, які змушені переїжджати або піддаватися тиску з боку тих, хто контролює кордони цих міських територій. Так місто стає поляризованим і дихотомічним, є центром економічного, культурного зростання і в той же час джентрифікації, злочинності, бездомності, страху і небезпеки (Thorns, 2002). Ця робота зосереджена саме на тому, щоб проаналізувати як місто виглядає для непривілейованих категорій суспільства, яким чином їх виключають з громадського простору і чому це відбувається.

1.2. Підходи до визначення та вимірювання соціального виключення

Термін «соціальне виключення» походить з Франції. Його перше застосування приписують Рене Ленуару, коли він був державним секретарем з соціальної політики у 70-х роках (Secrétaire d'Etat à l'Action Sociale). Спершу французькі соціалісти використовували соціальне виключення для позначення осіб, які не були охоплені системою соціального захисту. Це були такі категорії як самотні батьки, люди з інвалідністю, залежністю або проблемами психічного здоров'я. З часом цей термін розширився і охопив інші категорії, які вважалися виключеними, наприклад, молодь у складних життєвих обставинах, безробітних та бездомних (Arthurson, Jacobs, 2003).

До такого розширення призвели заворушення в багатонаціональній французькій субурбії (banlieue) у 80-х роках. Під президентством Франсуа

Міттерана термін соціального відчуження був інституційно закріплений. Наприкінці 1980-х років, коли оновлювалась Програма Європейського Союзу з бідності, президент Європейської Комісії Франції, соціаліст Жак Делор, запропонував цю ідею в новій формі, ввівши риторику соціального виключення. У 1989 році Рада міністрів прийняла резолюцію про боротьбу із соціальним виключенням, а за підтримки міжнародних агенцій цей термін поширився на інші країни, де його адаптовували до національних контексту. Наприкінці 1990-х міжнародні організації розвитку почали використовувати дискурс соціального виключення. З 2007 року Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй та інші міжнародні агенції підготували звіти, в яких наголошуються на різних аспектах соціального виключення. Соціальна включеність також займає важливе місце в багатьох Цілях сталого розвитку на 2015 рік (Silver, 1994).

Якщо розглядати саме визначення соціального виключення, то не існує єдиного загальноприйнятого визначення цього терміну, адже це складний та багатовимірний процес. Одне з визначень надала британська дослідницька група з Таунсендського центру міжнародних досліджень бідності та Брістольського інституту зі зв'язків з громадськістю у 2007 році. Дослідники зазначили, що *«соціальне виключення пов'язане з нестачею ресурсів, товарів, послуг та прав, а також відсутністю можливості брати участь у звичайних повсякденних активностях і діяльності, які доступні для більшості людей у суспільстві, чи то в економічній, соціальній, культурній чи політичній сферах. Це впливає як на якість життя окремих людей, так і на справедливість і згуртованість суспільства в цілому.»* (Levitas, Pantazis, Fahmy, Gordon, Lloyd, Patsios, 2007).

В українській національній доповіді про людський розвиток за 2011 рік «Україні: на шляху до соціального залучення» застосовується синонімічний термін – соціальне відторгнення. Автори дослідження зазначають, що соціальне відторгнення є відносно новою концепцією, що наразі не має універсального визначення, хоча протягом десятиліть вона розвивалась паралельно з ідеями

забезпечення соціальних прав і підвищення добробуту населення Європейського Союзу. *«Європейський Союз (ЄС) визначає соціальне відторгнення як процес, за якого окремі групи населення або окремі люди не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації.»* Тобто, цей процес описує відокремлення індивідів від ринку праці, освітніх можливостей, а також від суспільних інститутів та заходів. В той же час індивіди, які страждають від соціальної ексклюзії не можуть змінити або вплинути на це, адже мають обмежений доступ до влади і, таким чином, не можуть взяти участь у процесах прийняття рішень, які безпосередньо впливають на їх повсякденне життя.

На думку українських дослідників, соціальне відторгнення є проявом прямого порушення базових прав людини на різних рівнях, починаючи від прав на прийнятний рівень життя, якісну освіту, медичні послуги, захист своїх інтересів і закінчуючи загальною участю в економічному, соціальному, культурному, політичному житті суспільства. Соціальне відторгнення – це ознака низького рівня людського розвитку в країні, яке полягає в тому, що індивіди, категорії та групи суспільства страждають від ряду взаємопов'язаних проблем, таких як безробіття, низька кваліфікація, низький рівень доходів, погані умови життя, високий рівень злочинності тощо (Лібанова, Левенець, Макарова, Котигоренко, Ткаченко, 2011).

Так як явище соціального відторгнення включає в себе безліч аспектів соціальної нерівності, виміряти та оцінити цей процес є складним завданням. Тобто, проблема в тому, що соціальна ексклюзія – це водночас і причина і наслідок соціальної нерівності. Вона також тісно пов'язана з бідністю, проте є ширшим поняттям.

Поняття соціального виключення не обмежується лише нестачею матеріальних ресурсів. Це також стосується інших обмежень, які заважають індивідам (а також сім'ям, домогосподарствам, соціальним групам) жити так, як це прийнято в країні, в якій вони живуть. Абраамсон пропонує наступний варіант розрізень, де соціальне виключення є ширшим і більш динамічним процесом,

на відміну від бідності як статичного явища (Таб.1.1). (Panek, Zwierzchowski, 2014).

Таблиця 1.1. Відмінності між бідністю і соціальним виключенням (Panek, Zwierzchowski, 2014)

	Бідність	Соціальне виключення
Дисциплінарний підхід	Економіка	Соціологія
Тип неспроможності	Відсутність достатніх матеріальних ресурсів	Відсторонення, відмова у базових правах
Соціальна стратифікація	Вертикальна (вищий та нижчий клас)	Горизонтальна (інсайдери та аутсайдери)
Можливі шляхи вирішення	Матеріальна допомога (гарантований дохід)	Соціальні послуги (заходи «залучення»)
Часова перспектива	Статична (стан)	Динамічна (процес)

Існує також низка труднощів з концептуалізацією і операціоналізацією соціального виключення. Австралійські дослідники зазначають, що основна проблема у вимірюванні в тому, що 1) соціальне виключення – це «парасольковий» термін, який використовують для значного переліку соціальних проблем; 2) цей термін є настільки широким, що майже будь-хто може вважатися соціально виключеним; 3) у порівнянні з бідністю, яка пов'язує нерівність з відсутністю матеріальних ресурсів, соціальна ексклюзія є більш неточним і менш матеріальним поняттям, адже є більш динамічним і відносним; 4) через це термін «соціальне виключення» часто замінюється іншими поняттями, включаючи бідність, депривацію, сегрегацію; 5) як тільки розривається зв'язок між виключенням, бідністю та депривацією, існує небезпека

того, що всі домогосподарства можуть бути тією чи іншою мірою переживати певний ступінь соціального виключення, і це обмежує аналітичне застосування терміну (Arthurson, Jacobs, 2003).

Підходи до визначення соціального виключення

Існують різні типології соціального виключення. Однією з основоположних класифікацій вважається підхід професорки соціології Бристольського університету, Рут Левітас (1998), яка розробила свій аналіз політики лейбористського уряду Блера у Великобританії на трьох дискурсах або «ідеальних типах» соціального виключення, які пов'язані з оплачуваною роботою як основним фактором соціальної інтеграції.

Перерозподільний дискурс (redistributive discourse - RED) тісно пов'язаний з традиційними соціал-демократичними цінностями та політикою. За таким підходом бідність та нерівність є основними перешкодами соціальної інтеграції. Наслідки цієї політики включають необхідність забезпечення належного рівня доходу тим, хто відсторонений від ринку праці через поважні причини, такі як інвалідність, обов'язки по догляду або вік. Крім того, RED стосується як соціальної, культурної, політичної участі, так і економічної.

Дискурс морального андеркласу (The moral underclass discourse - MUD) – за таким підходом соціальне виключення спричинене індивідуальними характеристиками та вадами людини, моральними та поведінковими недоліками. Така політика ігнорує структурні фактори, щоб повністю перенести локус контролю на виключених. Основний політичний підтекст полягає в тому, що соціальний захист та виплата пільг спричинили таку девіантну поведінкову реакцію, коли індивіди обирають перебувати на утриманні держави, замість набуття тої незалежності, яку забезпечує оплачувана праця. І оскільки зайнятість вважається необхідною формою соціальної дисципліни, то опосередкованим наслідком такої політики є підтримка соціальних виплат на низькому рівні для спонукання людей до незалежності від держави (Cook, 2009).

Дискурс соціальної інтеграції (The social integrationist discourse - SID) звужує визначення соціального виключення/включення до участі в оплачуваній

роботі, проте витісняє питання про те, чому люди, які не працюють зазнають бідності. В цьому випадку зменшення рівня бідності не передбачається через збільшення рівня допомоги. Такий підхід робить нерівність між оплачуваними працівниками менш помітною. Тобто, через те, що жінки отримують значно нижчу заробітну плату, ніж чоловіки, і набагато частіше працюють на низькооплачуваних роботах, така соціальна політика приховує гендерну та класову нерівність на ринку праці. Через ігнорування неоплачуваної роботи та її гендерний розподіл, такий підхід не в змозі адекватно вирішувати питання неоплачуваної праці, що сприяє збільшенню загального робочого навантаження жінок. Отже, SID більш вузько зосереджується на безробітті та економічній неактивності, визначаючи соціальну інтеграція та згуртованість насамперед через включення в оплачувану роботу (Levitas, 1998).

Ці дискурси відрізняються тим, який саме чинник визначає людей як інсайдерів чи аутсайдерів, яким є зв'язок між включенням\виключенням та нерівністю і як можна досягти включення в суспільство. В даному дослідженні ексклюзії бездомних з міського середовища, саме підхід морального андеркласу є основних, адже цей дискурс представляє нижчий клас або соціально виключених як культурно відмінну форму від мейнстрімного суспільства і зосереджується на поведінці бідних, а не на структурі всього суспільства. За цим підходом, соціальна підтримка та захист не є корисними і лише сприяє залежності, тому практики соціального виключенням стають поширеними у суспільством, де домінує такий дискурс.

Підходи до вимірювання соціального виключення

Існують певні труднощі в оцінці рівня соціального виключення у суспільстві, оскільки категорії, які знаходяться у зоні ризику і найбільш вразливі, часто виключені з опитувань домогосподарств. Це діти, які перебувають під інституційною опікою, люди з інвалідністю, літні люди, бездомні, етнічні меншини і тд. (Arthurson, Jacobs, 2003)

Проте методи вимірювання соціального виключення все ж існують. Так, наприклад, Бристольська матриця соціального відчуження (the Bristol Social

Exclusion Matrix, or B-SEM) містить 10 потенційно важливих для соціального виключення вимірів, областей.

Проте, все ж, ці сфери також часто є як наслідками, так і факторами ризику соціального виключення. Тобто, загалом існують різні індекси та індикатори соціального виключення, які тісно пов'язані з індикаторами бідності та депривації. Так, кожна країні має свої індикатори та підходи до вимірювання.

Таблиця 1.2. Бристо́льська матриця соціального виключення

Ресурси	Матеріальні/економічні
	Доступ до державних і приватних послуг
	Соціальні ресурси
Залученість	Економічна участь
	Соціальна участь
	Культура, освіта, навички
	Політична та громадська участь
Якість життя	Здоров'я та благополуччя
	Умови проживання
	Криміналізація і злочинність

Індикатор AROPE широко використовується в європейських країнах, адже це підхід рекомендований Євростатом для вимірювання бідності та соціального виключення в рамках стратегії економічного розвитку «Європа 2020». Індикатор AROPE складається з трьох субіндикаторів.

- Особи, які в групі ризику бідності - особи з наявним доходом нижче межі бідності, який встановлюється на рівні 60% національного медіанного доходу.
- Матеріально депривовані – умови життя суттєво обмежені через брак ресурсів; наявні чотири з дев'яти наступних випадків депривації: не можуть дозволити собі i) оплатити оренду або комунальні рахунки, ii) підтримувати належне тепло в домі, iii) зіткнутися з несподіваними

витратами, iv) їсти м'ясо, рибу або інший білковий еквівалент кожний другий день, v) тижневу відпустку, vi) автомобіль, vii) пральну машину, viii) телевізор або ix) смартфон.

- Особи, які проживають у домогосподарствах з дуже низькою інтенсивністю праці - особи у віці 0-59 років, які проживають у домогосподарствах, де дорослі (віком 18-59 років) працюють на 20% або менше свого загального трудового потенціалу протягом минулого року.

Вірменія, наприклад, розробила спеціальний модуль опитування щодо соціального виключення в своєму Інтегрованому дослідженні умов життя у 2016 році, який тепер є частиною щорічного опитування. У центрі їхньої оцінки є відсутність доступу до товарів чи послуг, які вважаються такими, що відображають прийнятний рівень життя. Він також включає відмінність між тими, хто не може дозволити собі ці речі, і тими, хто не вважає, що вони хочуть або потребують цих речей. До їхньої моделі соціального виключення входять такі сфери: бідність, освіта, охорона здоров'я, а також житлово-побутові умови. Ці області включають компоненти як індикатора AROPE, так і деяких індикаторів Laeken (індикатори Laeken були розроблені в 2001 році для вимірювання бідності та соціального виключення відповідно до Лісабонської стратегії Європейської Комісії), а також суб'єктивні показники доступності товарів і послуг.

Аналогічно, підхід Німеччини починається з індикатора AROPE і включає додаткові показники, що стосуються житла, здоров'я, добробуту та якості життя, а також спеціальні показники для дітей. AROPE використовується як основа для вимірювання тих, кому загрожує бідність і соціальне виключення в рамках більш широкого виміру, що фіксує як об'єктивні обставини життя, так і суб'єктивні оцінки (UNECE, 2021).

В Україні дослідження соціального виключення часто проводилися в межах вимірювання бідності. Цими питаннями займалися В. Хмелько, С. Оксамитна, Н. Ільченко, Р. Жиленко. Науковий співробітник Інституту демографії, О.В. Рєвнівцева, зазначає, що головна складність використання

концепції (соціального виключення) в Україні зумовлюється тим, що в Україні до соціального виключення призводять наслідки кризових явищ розвитку економіки в минулому та недоліки соціально-економічного розвитку сучасного суспільства, а бідність не призводить однозначно до соціального виключення, і соціально-ізолюваними не завжди є бідні верстви населення. Тобто *«наявні явища бідності та соціальної ексклюзії у вітчизняному суспільстві перетинаються лише в певній площині»*. (Рєвінцева, 2008).

Поруч з питанням соціальної ексклюзії часто постає питання агентності і структури в контексті ролі індивідуальних можливостей та впливу соціальної структури. Це питання про те, до якої міри особи, які живуть у бідності, «винні» у своєму скрутному становищі, і наскільки структурні фактори впливають на індивідуальну спроможність. Соціальне виключення як раз розглядається як одна з концепцій, яка може враховувати взаємозв'язок між роллю індивідуальних можливостей і впливом ширших соціальних та економічних факторів, які разом можуть формувати досвід нерівності. Деякі дослідники вважають, що соціальне виключення більш оптимальне поняття з точки зору соціальної політики, адже передбачається, що люди виключені з соціуму структурними факторами, які не контролюються, тоді як до бідності часто використовується припущення щодо індивідуальних чинників і відповідальності індивідів за своє скрутне становище (Arthurson, Jacobs, 2003). І в наступному розділі буде розглянуто як на практиці структурні чинники проявляються у виключенні маргіналізованих категорій населення з міського простору.

Таким чином, зважаючи на те, що соціальне виключення є багатовимірним процесом і пов'язане з різними аспектами соціальної нерівності, існують багато підходів до концептуалізації поняття. В цьому дослідженні соціальне виключення буде, в основному, пов'язане з нестачею ресурсів, товарів, послуг та прав, але особливу увагу буде приділено просторову аспекту, а саме відсутністю можливості брати участь у звичайних

повсякденних практиках і діяльності, які доступні для більшості людей у міському просторі. Стосовно вимірювання соціального виключення, воно тісно пов'язане з концептуалізацією поняття. В багатьох країнах існують свої підходи та методи вимірювання ексклюзії, які часто досліджуються поруч з бідністю та депривацією, але є і окремі методики, індекси та шкали, які спрямовані на аналіз рівня виключення в різних суспільствах.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ГРОМАДСЬКОГО ПРОСТОРУ

2.1 Бідні та бездомні в сучасному міському середовищі

Як вже зазначалось раніше, соціальне виключення з міського середовища пов'язано з процесами економічної реструктуризації, які в багатьох випадках спричинені або, принаймні, посилені глобалізацією. Змінилася структура ринку праці, адже зменшився попит на промислових працівників, натомість сфера послуг і обслуговування постійно зростає, разом із зростанням кількості низькокваліфікованих робіт і рівня безробіття, це призводить до соціальної поляризації та соціальної нерівності. В таких умовах завжди є категорії суспільства, які виграють від цих змін і ті, хто стають позбавленими повноцінною участі у більшості соціальних полів і чиї життєві шанси тільки зменшуються, адже міста водночас зосереджують як провідні сектори глобального капіталу, так і зростаючу частку депривованого населення, що призводить до цілого ряду конфліктів і протиріч (Sassen, 2005).

Польський соціолог Міхал Новосельський зазначає, що у ширшому дискурсі міського виключення можна виділити кілька (часто взаємопов'язаних) проблем. Перша – це міська бідність, яку в цілому можна охарактеризувати як відсутність можливості задовільнити базові потреби, а також нестачу ресурсів, що призводить до зниження якості життя тих, хто живе в містах. Причини міської бідності відрізняються: якщо спочатку бідними були ті, чиї доходи були недостатніми, то згодом почав розвивався новий термін — нова міська бідність або міський андерклас, який описує перехід від бідності працевлаштованих до масового безробіття (Nowosielski, 2012).

Соціальне виключення таких маргіналізованих категорій має велику кількість різних проявів. Один з таких виявів досліджує французько-американський соціолог Лоїк Вакан. Дослідник вивчає явище маргіналізації,

геттоїзації сучасних американських міст, в умовах «ерозії державного соціального капіталу». Тобто організації, які мають надавати громадянські послуги, такі як фізична безпека, правовий захист, добробут, освіта, справедливе та комфортне житло, охорону здоров'я - перетворилися на інструменти постійного контролю та соціального виключення, а не на засоби соціальної інтеграції та побудови довіри (Wacquant, 1998). Такі прояви соціального виключення мають тенденцію до концентрації у певному фізичному просторі, що призводить до міської сегрегації і утворення так званих неблагополучних районів (*deprived neighbourhoods, enclaves of poverty etc.*), де значно гірші економічні, соціальні, екологічні та інфраструктурні умови життя.

Таке диференціювання міського середовища призвело до висунення тези про поляризацію міст, яка полягає у абсолютному зростанні у верхній і нижній частині соціально-економічного розподілу, тобто зростання кількості найбідніших і найбагатших жителів та їх просторової концентрації на певних міських територіях. Найяскравішим проявом останніх є так звані «відгороджені спільноти» (*gated community*) - закриті громадами, доступ до яких обмежений виключно тим, хто відповідає високим матеріальним і статусним стандартам (Новосельський). Американська професорка психології та антропології середовища, Сета Лоу, в книзі «За мурами: життя, безпека і прагнення щастя у фортеці Америка» (Low, 2003) вивчає як *«класове розділення породжує страх та недовіру, що підштовхують до утворення специфічної організації простору, яка, в свою чергу, формує простір соціальний, ще більше зміцнюючи класове розділення»* (Рябчук, Цуркан, 2013). Проте проблематичним є те, що небезпека та страх, яким керуються мешканці цих спільнот, не мають об'єктивних підстав у вигляді зростаючого рівня злочинності чи пережитого досвіду. Таке відгородження є лише ілюзією контролю, адже уявлення про безпеку та небезпеку є «інтерсуб'єктивними», результатами соціального конструювання, колективного договору та соціалізації. Хоча об'єктивна небезпека існує, уявлення про небезпеку не впливають безпосередньо із спостереження за емпіричним світом. Об'єктивне середовище надає лише суперечливу й

неоднозначну інформацію, що дає достатньо місця для соціально сконструйованих переконань (Simpson, 1996). Тобто, страх перед життям у місті скоріше слугує фактором легітимації класового розділення у просторі, адже заграбовані спільноти *«відбирають і формують спільноту економічно і соціально подібних людей»*, збільшуючи упередження стосовно «чужинців», їхню просторову і соціальну ізоляцію (Рябчук, Цуркан, 2013).

Роль громадського простору в житті бездомних

Громадський простір є невід’ємною складовою повсякденного життя бездомних людей. Протягом останніх десятиліття в містах Європи та Північної Америки стала помітною тенденція до посиленого регулювання громадського простору та контролю його кордонів. Незважаючи на те, що помітні ознаки цього явища можна прослідкувати ще в XIX-XX століттях, нова «фаза регулювання» простору виникла з переходом від чітко спланованого, фордистського міста до «підприємницького», постіндустріального міста. Проте перед тим як перейти до аналізу проявів ексклюзії бідних та бездомних з міського середовища, варто детальніше розглянути що таке громадський простір для маргіналізованих категорій суспільства.

Громадський простір є невід’ємною частиною повсякденного життя бездомних, адже, на відміну від інших, у них відсутнє розділення на приватне і публічне життя – обидва знаходяться в громадському просторі. Місто і всі громадські території стають для бездомних домівкою, місцем проживання та джерелом ресурсів.

Дослідники, які вивчають використання внутрішнього простору міста відкрили цілий світ, що належить бездомним людям, зі своїм простором, нормами, ритмом, стосунками та стратегіями виживання (Bergamaschi, Castrignanò, 2014). Так, досліджуючи центральні вулиці Києва, наприклад, можна часто побачити людей, які відпочивають, жебракують, блукають і може скластись враження, що така поведінка є нераціональною, проте бездомні обирають ті місця, які допомагають їм вижити. Можна сказати, що міський громадський простір «примушує» бездомних до певної поведінки. Більше того,

як тільки людина змушена жити на вулиці, її колишні, традиційні стратегії стають неефективними і згодом зникають. Тобто, старі норми взаємодії зникли, а нові ще не сформувалися і людина втрачає свою колишню ідентичність і вуличне життя формує нову. Тому, *«міський громадський простір – це не лише місце, де вони (бездомні) проводять більшу частину свого дня, але це також механізм, який сприяє формуванню нової ідентичності.»* (Bergamaschi, Castrignanò, 2014).

Раніше було розглянуто стратегію просторового відокремлення бідних в окремі міські райони, проте поширеною тенденцією є також концентрація бездомних в центральній частині міста, а також на таких інфраструктурних об'єктах як вокзали, наприклад. Для бездомних залізничний вокзал найчастіше не є місцем, пов'язаним з транспортом; скоріше, це місце, де вони проводять своє повсякденне життя, користуючись такими послугами, як зали очікування, вбиральні. До певної міри вокзали навіть можна вважати їх приватним простором. Щоб вижити, бездомні використовують усі ресурси, які може запропонувати громадський міський простір, адже це єдине місце, відкрите для пошуку необхідних ресурсів для життя. Тобто, серед бездомних можна спостерігати певну раціональну та регулярну поведінку: пошук місця для ночівлі, комунікація з іншими бездомними, пошук роботи, їжі і так далі.

Проте, якщо розглядати колективне сприйняття бездомних, то їх розглядають як тих «інших», чужинців, які не поважають правила громадського простору, приватності та соціальної дистанції. Вони руйнують той «пристойний», привабливий образ міста, хоча об'єктивно не порушують жодних офіційних правил. Дослідники зазначають, що близький контакт з маргінальними категоріями у суспільстві не тільки зменшує рівень емпатії, але спричиняє бажання уникати будь-якої взаємодії з ними (близько 10% опитаних респондентів змінювали свій маршрут в залежності від присутності видимих бідних, бездомних та жебраків) (Рябчук, 2009). Адже споглядання таких соціальних проблем спричинює дискомфорт через свою помітність і підживлює почуття незахищеності. Це стосується не тільки бездомності, але і інших проявів

девіантної поведінки: голосні підлітки, які катаються на скейтбордах, люди з психічними хворобами, будь-хто, хто порушує неписані кодекси поведінки, ввічливості.

Парадокс в тому, що абстрактне явище бездомність не сприймається як загроза порядку і не є об'єктом нетерпимості, у більшості випадків викликає милосердне ставлення. Бездомність сприймається як небезпека і порушення норм лише у випадку своєї видимості у громадському просторі.

Саме така видимість є загрозою для почуття безпеки і контролю «нормальних» громадян. Таким чином, не маргінальність сама по собі є проблемною: скоріше, видима присутність маргінальних людей становить загрозу відчуттю громадського порядку (Busch-Geertsema, Edgar, O'Sullivan, Pleace, 2010).

Тому в умовах неоліберального та підприємницького міського порядку, центр міста має ключове значення, адже має надавати позитивний, інноваційний імідж і бути здатним протистояти зростаючій конкуренції між містами, залучати новий бізнес, послуги та споживачів, бути безпечним, красивим та зручним. Саме тому, *«контроль над публічним простором є фундаментальною стратегією неолібералізму»* (Bergamaschi, Castrignanò, 2014).

2.2 Демонізація та стигматизація бездомності

Останніми десятиліттями стає помітною тенденція до обмеження, регулювання та виключення з громадського простору бідних та бездомних людей. Існує значна кількість механізмів, які сприяють цьому. Один з таких механізмів спрямований не на пряму ексклюзцію, а на створення певного образу, притаманного девіантним категоріям, який пов'язаний з небезпекою, хворобами, брудом, залежностями та злочинністю. Таким чином формуючи стереотип про те, що такі люди цілком заслуговують на свою долю і потребують не допомоги, а покарання. Такий механізм в літературі називають **«демонізацією»**. *«Це про силу людських емоцій і колективної свідомості, а також про їхній страх... це свідчить про те, що все це виникає радше від сприйняття, ніж від фактів.*

Зрештою, це короткий шлях від різноманітності до відхилення, від прихильності до демонізації та криміналізації.» (Amster, 2003).

В історії були часи, коли допомагати бідним було важливою суспільною діяльністю серед буржуазного класу, адже образ бездомного, бідного був образом жертвовної побожності та святості. Проте коли сфери приватної власності почали домінувати в структурі суспільства, коли промислова праця стала покликанням, яке сприяло інтенсивній раціоналізації господарського і професійного життя західного світу (Вебер, 1994), то бідність почала розглядатися як суспільна вада, загроза порядку та капіталізму. Тому в сьогоденні бідність стигматизується як «індивідуальна патологія», а не як структурне явище, а бездомні через їхню неминучу публічність і присутність в центрах дозвілля незмінно «провокують» на жорстокість та відкриту неприязнь.

Причинами, якими виправдовують таке ставлення стає асоціація з брудом та хворобами. Дослідники виокремлюють два основні напрямки, які сприяють «демонізації» бездомних. Перший пов'язаний з зовнішнім безладом, протиправністю, аморальністю та веде до процесів регулювання, криміналізації та примусового виключення. Другий - це образ хвороби, нечистоти, яку треба стерилізувати, дезінфікувати та утримувати в спеціальних тоталітарних інституціях. Ці дві сфери нероздільні, ведуть до одних наслідків – виключення та викорінення. Такий цикл демонізації та репресій доводить до «соціальної смерті», яку переживають бездомні особи, яка згодом дуже часто супроводжується справжньою смертю та травмами, оскільки соціальне виключення переходить від криміналізації бідності до соціальної ізоляції та ув'язнення в інституційних системах контролю – притулках і в'язницях (Amster, 2003)

Ексклюзію маргіналізованих категорій пояснює Ервінг Гофман в роботі «Стигма: нотатки по управлінню зіпсованою ідентичністю», де зазначає, що стигма – це небажана відмінність від того, чого ми очікували і виокремлює три типи стигми, до однієї з них відносяться люди з недоліками індивідуального характеру, таких як слабка воля, неконтрольовані чи неприродні пристрасті,

підлі чи відсталі переконання, безчесність; про них стає відомо, наприклад, з факту розумового розладу, ув'язнення, відсутності постійної зайнятості, спроб самогубства, радикальних політичних уподобань, схильності до наркотиків, алкоголю, гомосексуальність.

Гофман описує реакцію «нормальних» людей по відношенню до стигматизованих наступним чином: *«Звичайно, за визначенням ми вважаємо, що людина зі стигмою – не зовсім людина. На підставі цього припущення ми застосовуємо різні види дискримінації, за допомогою яких суттєво, причому часом не замислюючись, зменшуємо його життєві шанси. Ми конструємо теорію стигми — ідеологію, покликану обґрунтувати його неповноцінність і пояснити небезпеку, яку він представляє, іноді — виправдати ворожість щодо нього, що виникає на підставі інших його відмінностей, наприклад, його приналежності до певного соціального класу. Ми схильні приписувати людині довгий ряд недосконалостей на основі якоїсь однієї вихідної недосконалості;»* (Goffman, 1963).

Таке ставлення нескладно прослідкувати і в українському суспільстві. Яскраве вираження процесу стигматизації та демонізації бездомних можна прослідкувати у зображенні бездомності в засобах масової інформації.

Проте перед тим як перейти до безпосередніх прикладів, варто згадати працю П. Бурдьє «Про телебачення і журналістику» (Бурдьє, 2002), де автор демонструє яким чином телебачення може, хоч як це не парадоксально, приховувати, показуючи. Незважаючи на те, що мета телебачення — інформувати людей, журналісти часто показуючи події в такий спосіб, що вони набувають сенсу, що не відповідає дійсності. Адже представники цієї професії, рухомі своїми схильностями, баченням світу, професійними навичками та диспозиціями, а також самою логікою цього ремесла, виділяють із соціальної реальності, специфічні аспекти відповідно до їх власних категорій сприйняття.

Бурдьє зазначає, що журналістам притаманні певні «окуляри», які є результатом освіти та історичного процесу, через які вони бачать одне і не бачать інше, і завдяки яким вони бачать речі певним чином. Вони роблять вибір та

конструюють відібрані ними факти. А в основі їх вибору лежить пошук сенсаційного та видовищного. Таким чином, телебачення схильне до драматизації у подвійному значенні цього слова: воно виводить на сцену, зображує ту чи іншу подію та перебільшує її значення, серйозність, її драматичний, трагічний характер. Крім цього, журналісти використовують специфічну риторику, певні слова, які виходять з ряду буденності, а *«назвати — значить змусити побачити, створити, викликати до життя»*. Саме тому П. Бурдье критикує телевізійників за надмірну драматизацію та бездумне вживання слів і їх інтерпретації: *«У мене часто виникає бажання замінити буквально кожне слово телеведучих, які часто говорять, не замислюючись, не маючи жодного уявлення про складність і серйозність того, про що вони згадують про відповідальність, яку накладає така згадка перед лицем тисяч телеглядачів за відсутності розуміння того, що вони кажуть. Тому що такі слова створюють реальність, викликають до життя фантазми, страхи, фобії або хибні уявлення.»* (Бурдье, 2002).

Існує серйозна небезпека, що породжується звичайним використанням телебачення, полягає в особливій здатності зображення формувати реальність: телебачення показує і змушує повірити, що воно показує. А коли і так маргіналізовані соціальні категорії, такі як бездомні, зображуються таким чином, щоб викликати у глядача відразу, страх, глузування, то це носить сильний ефект політичної мобілізації і такий підтекст здатний викликати сильні, найчастіше негативні емоції, як расизм, ксенофобія, страх і ненависть до людей, які відрізняються від більшості.

В українських засобах масової інформації легко прослідкувати подібні механізми. Одним з таких є слова для означення бездомних людей, які є часто образливими і принизливими. Так, в різних суспільствах існують різні назви: *bum, hobo, tramp* — в англійській мові; *clochard* — у французькій; *žule* — у польській; бомж, безхатько — в українській. Вони показують ставлення суспільства до проблеми бездомності та самих бездомних людей. Коли людина

потрапляє на вулицю, то через ці слова суспільство починає по-іншому визначати її ідентичність (Соха, 2020).

Мар'яна Соха, представниця благодійної організації зазначає, що використання таких термінів є неприпустимим в журналістських матеріалах і перешкоджає вирішенню цієї проблеми, оскільки ці слова до недавнього часу майже не використовувались і прірва між широким вжитком цих слів довша за півстоліття. *«За цей час у світі та й в Україні дуже сильно змінився суспільний дискурс щодо різних соціальних категорій. Півстоліття тому звичною практикою було принижувати та висміювати людей, які чимось відрізнялися від більшості. Нормальними тоді вважалися слова «каліка», «покритка», «байстрюк», «п'яниця». Зараз прийнято називати «людина з інвалідністю», «одинок мати», «сирота», «людина з алкогольною залежністю»».*

Вживаючи іменники «безхатко», «безхатченко», говорять ніби про якусь нову ідентичність, окрему групу людей, які кардинально відрізняються від інших «нормальних» громадян. Ніби «безхатність» – це обраний людиною спосіб життя, який її влаштовує. До відсутності житла людині одразу домальовують інші риси, які залежать від стереотипів і упереджень (Соха, 2020). За рекомендацією Моніторингової місії ООН з прав людини, найбільш коректним варіантом є писати «бездомна людина». Головне правило — показати, що бездомні, перш за все, люди (Галичина, 2020).

Тому у ЗМІ, якщо йде мова про бездомних, то репортажі найчастіше стосуються або протиправної поведінки (П'яні безхатченки дебоширять у Бориспільській ЦРЛ (Погляд, 2019)), або подиву стосовно того, що бездомні поводять себе як звичайні люди (Бомж поклав каліці гривню (Високий замок, 2018)) або дивних практик бездомних (Київський безхатко змайстрував собі дім на дереві біля озера, (ТСН, 2019)). Приклад-цитата з останнього репортажу: *«Сивочолий, без запаху алкоголю, господар ганчір'яної халабуди в лісі на Оболоні, несхожий на пересічного безпритульного, він цитує Сковороду, любить читати книжки і ходити в бібліотеки.»*

Таким чином, подібне ставлення до бездомних створює образ небезпечного, асоціального, дивного елемента, який не заслуговує на співчуття і допомогу, а навпаки повинен дистанціюватися від всіх інших. Хоча від ставлення суспільства залежить і ефективність закладів соціального захисту, і державного фінансування, і робота благодійних організацій.

2.3 Контроль кордонів та стримування як механізм регулювання громадського простору

Група європейських дослідників вивчаючи регулювання громадського простору в семи країнах (Швеції, Польщі, Литві, Італії, Ірландії, Німеччини та Фінляндії) виокремили три основні механізми контролю: 1) контроль кордонів та дисциплінування; 2) стримування; 3) законодавство.

Перший механізм використовують для відторгнення небажаних громадян з територій загального користування, приватних територій для демонстрації зовнішнього благополуччя, залучення клієнтів, туристів і створення позитивного міського іміджу і в той же час, нівелюючи безпекою та правами найменш захищених верств населення. Контроль кордонів та дисциплінування як механізм соціального виключення базується на теорії Мішеля Фуко і його ідеї ідеальної в'язниці та боротьби з хворобами в середньовічних містах. Фуко виділив два процеси: відторгнення та вигнання «проблемних» індивідів з метою підтримання просторової організації середньовічного міста «чистим» та для придушення епідемії чуми. Цей процес є аналогією дисципліни, форми постійного контролю, що стає притаманним не лише містам у період епідемій та в'язницям, а і всьому суспільному устрою. (Foucault, 1995). Тобто, ті самі стратегії можна виокремити у сучасному місті як засіб забезпечення порядку: приватні служби охорони контролюють межі території, щоб не допустити небажаних людей, тоді як поліція застосовують методи дисциплінування для дотримання порядку в громадських місцях, хоча, в дійсності, законних підстави для таких дій немає.

В Україні, наприклад, такі тенденції можна прослідувати на великих міських залізничних вокзалах, на яких відбуваються постійні «рейди» як вуличних територій (сквери та лавки біля вокзалу), так і залів очікування самої залізничної станції. Хоча міський вокзал – це чи не єдине місце, куди приходять бездомні аби зігрітися та переночувати взимку, це також місце постійного виключення, тортур та знущань над цими індивідами. І під час одного з найважчих періодів виживання бездомних - національного карантину, окрім того, що не було запропоновано жодної соціальної допомоги найбільш незахищеній категорії індивідів, на Київському центральному вокзалі було демонтовано всі лавки, а людей, проживаючих там, із застосуванням жорсткої фізичної сили було «викинуто» на вулицю з метою «запобігання порушенням громадського порядку» і «профілактики правопорушень». Це ще раз демонструє те, що влада більше переймається демонструванням зовнішнього благополуччя, але повністю нівелює життями найбідніших категорій.

Стимування - це поширена стратегія, яка запобігає появі та тривалому перебуванню небажаних категорій в суспільних місцях завдяки специфічному міському дизайну, огороженню, встановлення захисту у входних групах будинків, замикання на ніч зелених зон відпочинку, комерціалізації просторів загального користування – все це часто відбувається в рамках «естетизації» міста. В європейських країнах це переважно відбувається в більшій помірній формі, на відміну від американських політик.

Так, ключовим процесом, який пов'язаний з виключенням вразливих категорій суспільства з міського середовища є джентрифікація. Існує аргумент стосовно того, що немає проблеми в тому, щоб «очистити» популярні міські зони, туристичні локації від безладу, адже у тих, хто цей безлад влаштовує є багато інших варіантів перебування, наприклад, занедбані промислові зони, закинути будівлі. Проте в умовах стрімкого розвитку великих міст, такі «зайві» території рідко надовго залишаються доступними, перетворюючись на офісні приміщення, галереї, парки, готелі і так далі. Роман Цибрівський — професор географії та урбаністики в університеті Темпл визначає джентрифікацію

як «трансформацію міського простору, яким користуються люди з обмеженими економічними ресурсами, на користь більш заможних людей; а також як присвоєння публічного простору у виняткове використання членами суспільства, які вважають себе більш привілейованими» (Федорів, 2019). В Києві знайти приклади таких трансформацій досить легко, це може бути такі окремі об'єкти як Арт-забуд Платформа (колишній радянський шовковий комбінат), так і сукупність занедбаних дореволюційних будинків в самому центрі міста (Поділ), які дуже швидко приватизуються та перетворюються на ресторани, готелі і так само підлягають дисциплінуванню та контролю. Навіть ті території, які не підлягають негайній реновації, зазвичай огорожені та охороняються для майбутньої комерціалізації (Doherty, Busch-Geertsema, Karpuskiene, O'Sullivan, Sahlin, Tosi, Petrillo, 2002).

Ще одним з інструментів стримування є «ворожа архітектура» (hostile architecture). Ця стратегія міського планування передбачає використання елементів міського дизайну для цілеспрямованого обмеження поведінки та доступу до громадського простору. Цей механізм найчастіше спрямований на людей, які використовують та покладаються на такі простори найбільше, це, наприклад, молодь, бідні люди та бездомні. Прихильники таких заходів стверджують, що це сприяє запобіганню злочинності, в той час як з іншого боку такі дії спрямовані на систематичне виключення вразливих верств населення, які найбільше покладаються на громадський простір.

Загалом цей термін часто асоціюється з заходами проти ночівлі бездомних людей у громадських місцях, такими як шипи, вбудовані в плоскі поверхні біля будівель, під мостами, лавки з роздільними поручнями, датчики руху та розпилювачі, які працюють по годинам там, де немає що поливати (Knight, 2020). Проте такий міський дизайн впливає на зручність середовища і для людей похилого віку, маломобільних людей, вагітних жінок і будь-кого, хто обирає громадський простір місцем для відпочинку. Створюючи таке недружнє середовище, міські органи влади обмежують право на місто, проте жодним чином не вирішують саму проблему, а лише намагаються замаскувати її. Їхня

точка зору зосереджена на активному запобіганні злочинності шляхом постійного контролю та спостереження, проте планувальники міста, архітектори, урбаністи підходять до громадського простору зовсім з іншої перспективи, з точки зору соціальної справедливості та залученості. І використання ворожої архітектури це лише спосіб уникнення відповідальності від вирішення першопричинних соціальних та економічних проблем, таких як бездомність, та бідність.

Докторка Ейнслі Мюррей, старший викладач архітектури в університеті Південного Уельса зазначає, що *«встановлення ворожої архітектури — це тактика, яка фактично оголошує, що це не наша проблема. Коли ви помножуєте цю логіку на багато рішень, ви отримуєте суспільство, яке вважає, що деякі з найбільших проблем мають вирішувати хтось інший»* (Knight, 2020). І ворожа архітектура в громадській сфері є протилежністю того, яким має бути публічний простір, адже значення громадськості саме по собі означає інклюзивність. А на практиці виявляється, що деякі вважаються представниками громадськості, а деякі - ні.

В Україні ворожий дизайн поки що не набув такого поширення як в Європі, Сполучених Штатах, проте можна все ж легко помітити деякі прояви цього явища якщо, наприклад, звернути увагу на лавки на вокзалах, нових зупинках громадського транспорту, то в багатьох випадках є поручні та перегородки між сидіннями. Також випадок у 2015 році коли на пропозицію встановити лавки біля виходу зі станції метро Льва Толстого у Київський метрополітен відповів відмовою, зазначаючи що це створить сприятливі умови для «скупчення людей без визначеного місця проживання». Або нещодавні в центрі Києва, перед Бессарабським ринком у клумбах з'явився колючий дріт, адже це місце, де перебуває велика кількість бездомних і бідних людей.

Тобто, міське середовище і архітектура, які покликані зробити місто комфортнішим, насправді розраховані лише на певних мешканців, створюючи незручності для усіх інших категорій, таких як бездомні, підлітки, пенсіонери, яких витісняють з громадських просторів. Тому експерти, волонтери, які

допомагають бездомним людям зазначають, що єдиний шлях, який міг би вирішити проблему бездомності в місті – це відповідна соціальна політика і спеціальні програми ресоціалізації (житлова політика спрямована на цю категорію, багатофункціональні центри для бездомних). І лише такі інклюзивні підходи, які мають на меті включення бездомних у суспільство, ефективні у боротьбі з бідністю та бездомністю, а не шипи чи незручні лавки. (Луцька, 2018)

2.4 Криміналізація бездомності

Останній механізм соціальної ексклюзії, який буде розглянуто, це законодавство, а саме криміналізація бездомності. На думку Еріка Оліна Райта, американського соціолога, криміналізація соціальних проблем є невід’ємною рисою неолібералізму, пояснюючи що, наприклад, в США все ще існує відмінність між «ганебною бідністю» та «поважною бідністю». До останнього явища відносять сім’ї, які важко працюють, влаштовуються на другу роботу, скромно живуть, контролюють своїх дітей тощо. Їх боротьба позитивно оцінюється, державні витрати на підтримку цих верст населення значно зростають. Проте, цей позитивний погляд на «поважну бідність» комбінується з посиленням стигматизації та репресивної реакції на людей, що живуть в умовах надзвичайної злиденності, нужденності, котрі є абсолютно деморалізованими та маргіналізованими. Їхній стан дійсно «криміналізується» через законодавчі заборони, фізичне переслідування та репресії.

Соціолог пояснює таку тенденція тим, що це логічний наслідок неолібералізму, *«у розумінні широкого політичного та ідеологічного наступу на ідею «позитивної держави» та бажаність об’єднавчого класового компромісу. Це природне продовження ідей, ніби держава не повинна заважати розподільчому ефектові ринків та ніби «вільні» ринки є оптимальним вирішенням проблем економічного розвитку. Репресії – це природна відповідь на соціальні порушення та проблеми, спричинені фундаментальною вірою в ринок.»* (Спільне, 2010)

Це явище вивчає також Лоїк Вакан у праці «Тюрми для бідних: неоліберальний уряд соціальної незахищеності», де привертає увагу до в'язниць як основного політичного інституту неоліберальних держав. Дослідник представляє аналіз того, як створюється і регулюється соціальна незахищеність через рух до карної системи та принципу *workware* (американська система, за якою безробітні можуть отримувати соціальну допомогу лише якщо погоджуються працювати). Вакан також вивчає сучасне сприйняття безпеки, яке тлумачиться, в першу чергу, суто в кримінальному сенсі, коли «вуличні правопорушники» піддаються суворій карній реакції, що призводить до скорочення сектору соціальної допомоги і посилення пенітенціарної системи (Wacquant, 2009).

Так, в західних суспільствах прослідковуються тенденції криміналізації соціальних проблем, бездомності зокрема: від контролю кордонів до встановлення ворожої архітектури. Однак набагато більш тривожним є дедалі більше застосування офіційних законодавчих актів, які фактично дають правоохоронним органам і приватним службам безпеки повноваження виключати людей із громадських місць, конфіскувати їхні речі, знищувати їхнє майно, забороняти жити в машинах, кемпінгах, спати на вулиці, шукати ресурси в сміттєвих баках. В багатьох випадках бездомність сприймається як злочин, повністю нівелюючи той факт, що дії бездомних – це не індивідуальний вибір, це відсутність іншого виходу.

Криміналізація бездомності дозволяє поліції, політикам та іншим зацікавленим у виключення бідних людей із громадських місць, стверджувати, що проблема бездомності вирішена. Фактично це означає, що бездомні просто стають «невидимими», проте така ситуація робить їх ще більш вразливими і жодним чином не вирішує першопричин цього явища.

На місцевому, регіональному та в деяких випадках на національному рівні політики в Європі використовують систему кримінального правосуддя, щоб мінімізувати видимість бездомних людей. Основні чинники такої політики це незадоволеність власників бізнесу, мешканців та політиків тим, що бездомні

загрожують почуттю безпеки та привабливості міського середовища. FEANTSA – європейська федерація національних організацій, які працюють з бездомними, наводять такі основні приклади стратегій криміналізації бездомних:

- a. Законодавство, яке забороняє спати, сидіти або зберігати особисті речі в громадських місцях.
- b. Постанови, які передбачають покарання людей за жебрацтво.
- c. Місцеві заходи, які забороняють або обмежують розповсюдження їжі в громадських місцях, намагаючись обмежити конгрегацію бездомних людей.
- d. Зачистка територій, де живуть бездомні люди.
- e. Вибіркове дотримання нейтральних законів, таких як перехід вулиці проти світла, бездіяльність та публічне вживання алкоголю проти людей, які є бездомними.
- f. Постанови про охорону здоров'я, пов'язані з гігієною незалежно від того, чи доступні громадські вбиральні.
- g. Заборона виносити предмети зі сміттєвих баків.
- h. Приватизація громадських приміщень та запровадження приватних служб безпеки з метою виключення бездомних та інших груп. (FEANTSA, 2015)

Якщо прослідкувати ситуацію у різних країнах Європи, то в переважній більшості країн незважаючи на скасування деяких каральних законодавчих актів по всій Європі, з кінця 1990-х років робилися спроби, часто на місцевому рівні, відновити законодавство для стримування жебрацтва та інших видів асоціальної поведінки, такої як бездомність. У Литві (де радянські закони проти жебрацтва були скасовані в 1991 році) у 2003 році було введено новий кримінальний кодекс, який запровадив покарання за громадські безлади, агресивну поведінку та зберігання наркотиків. Деякі з цих заходів були спрямовані на бездомних також.

У Словенії жебрацтво також заборонено законом. Згідно з новим Законом про охорону громадського порядку та миру, прийнятим у червні 2006 року, будь-хто, кого було виявлено за випрошуванням грошей чи інших матеріальних благ нав'язливим або образливим способом або за ночівлю у громадських місцях, які

не призначені для цієї мети та де це спричиняє проблеми для іншої особи може бути покарано. У Франції, незважаючи на те, що жебрацтво вже не фігурує в кримінальному кодексі, воно все ще заборонено на вокзалах і в поїздах. (Doherty, Busch-Geertsema, Karpuskiene, O'Sullivan, Sahlin, Tosi, Petrillo, 2002)

Угорщина є єдиною країною, де криміналізація бездомності розглядається в її конституції. Спати в громадських місцях заборонено, а порушників можуть оштрафувати або посадити у в'язницю. Одне дослідження показало, що криміналізація бездомності підвищила терпимість до насильства проти бездомних осіб (Zakim, 2014).

В Сполучених Штатах ситуація більш критична ніж в європейських країнах. Як приклад можна розглянути ситуацію в Лейсі, штат Вашингтон, де чиновники, через «загострення занепокоєння» щодо бездомних людей, які сплять у наметах у місцевих парках або у машинах на парковках, зробили такі дії злочином. Протягом 2018 року такі міста, як Сентеніал, Колорадо, Сан-Клементе, Каліфорнія, і Бівертон, штат Орегон, ухвалили подібні закони, які карають людей за сон у наметах або автомобілях у громадських місцях. У Гонолулу, де один із найвищих показників бездомності в країні, поліцейські неодноразово заарештовували бездомних в імprovізованих наметових містечках. А за даними Національного юридичного центру з питань бездомності та бідності, кількість цих заборон за останні вісім років зростає на 60%.

Міська рада Лейсі приєдналася до них 13 червня 2019 року, одноголосно прийнявши закон, який дозволяє поліцейським штрафувати людей на суму до 1000 доларів або засуджувати їх до 90 днів ув'язнення за кемпінг у громадських місцях (Oskerman, 2019)

В Україні не так багато суспільної уваги та досліджень спрямовані на вивчення криміналізації соціальних проблем. Проте українська соціологиня Анастасія Рябчук, досліджуючи це явище на пострадянських теренах, зазначала, що витоки та особливості стигматизації маргіналів варто шукати в специфіці радянської репресивної політики правоохоронних органів щодо бездомних осіб. Дослідниця наводить приклад трьох «закритих» міст (Москва, Ленінград та

Київ), де проводились постійні рейди, а волоцюгам та колишнім в'язням було заборонено наблизитися на відстань ближче ніж сто кілометрів від межі цих міст. «Порушення паспортних законів» і «бродяжництво», а також «дармоїдство» і «ведення паразитичного способу життя» були підставою для засудження до чотирьох років позбавлення волі або виправних робіт аж до початку 1990х років.

Рябчук також звертає уваги і на репресивну політику стосовно бездомних в Україні в умовах неолібералізму: незважаючи на декриміналізацію бездомності, це явище і далі розглядається органами державної влади у контексті злочинності та протиправної діяльності, яка загрожує суспільному порядку. На момент написання статті авторка помічала, що на сайті Міністерства юстиції можна прочитати, що *«більшість громадян, схильних до бродяжництва, ведуть протиправний, здебільшого злочинний спосіб життя. Серед них і ті, які були раніше засуджені, хворі на різні інфекційні захворювання, зловживають наркотичними засобами, хронічні алкоголіки»*. За шість років таке абсурдне визначення залишається незмінним, співіснуючи поряд із наступними тезами: *«Причинами такої ситуації стало різке зниження доходів та рівня життя населення внаслідок структурних змін.»*; *«Основними принципами на яких ґрунтується соціальний захист бездомних громадян і безпритульних дітей є принципи: законності; демократизму; рівності громадян; поваги до особистості; визнання честі та гідності; забезпечення основних прав і свобод людини.»*; І така невідповідність прослідковується у загальній соціальній політиці захисту бездомних осіб, коли де-юре існує велика кількість закладів соціального захисту, які передбачають надання комплексної соціальної, психологічної, медичної, правової та інших видів допомоги, а де-факто в Києві працюють лише дві держустанови (одна з установ – це центр обліку), які надають такі послуги.

Тому специфікою сучасної репресивної політики є те, що у відсутності постійного місця проживання й стабільної зайнятості немає нічого злочинного і переслідування бездомних є протизаконним, тому відверто репресивні

формулювання замінюють на м'якші («профілактики можливих правопорушень») чи навіть створюють видимість «турботи» про бездомних («соціальне патрулювання», «облік з метою забезпечення прав і свобод бездомних громадян»). Крім цього, Рябчук зазначає, що *«бездомні особи є складовою міського життя (зокрема, виконують функції здешевлення робочої сили й стримування можливого невдоволення дедалі більшою нерівністю, нагадуючи, що «могло бути й гірше»), тому репресивна політика не має на меті «усунення» бездомних, а лише їхню максимальну маргіналізацію.»* (Рябчук, 2010).

Таким чином, замість того, щоб криміналізувати бездомних, уряди повинні працювати над усуненням умов, які спричиняють бідність та соціальне виключення. І окрім стигамтизації людей без житла, криміналізація створює ще більше перешкоди для подолання бідності та депривації. Репресивні політики, які спрямовані на бездомних, є дискримінацією за ознакою економічного та соціального статусу. І замість того, щоб ще більше ускладнювати життя найбільш вразливих верств населення, держава має спонукати бездомних заявляти про свої права і бути повноцінними членами суспільства. (Jones, 2013)

2.5 Інклюзивність громадського простору

Громадський простір є невід'ємною частиною міського середовища і громадського життя суспільства, адже пов'язаний з покращенням фізичного та психічного здоров'я, є місцем соціальних взаємодій та політичних рухів, сприяє розвитку місцевої економіки, створенню почуття спільноти та залученості. Інклюзивність громадського простору є ключовою характеристикою, оскільки кожен громадянин повинен мати рівний доступ до використання загальних безкоштовних ресурсів. Такий простір також є особливо важливим для маргіналізованого населення, яке позбавлені доступу до комерційних послуг у місті (Zhou, 2019).

Громадський простір – це не просто мережа вулиць, площ і просторів серед будівель. Це фундамент суспільства. Від площ і вулиць до парків, ринків і

дитячих майданчиків – громадські місця мають значення. Вони визначають культуру міста, формуючи те, як люди сприймають і взаємодіють у міському середовищі. Громадський простір пов'язаний із відчуття причетності, рівнем задоволеності життям, щастям і добробутом (Metropolis, 2022). Люди, які живуть у ближчих і дружніх спільнотах, мають більше шансів бути щасливими, адже вони почувають себе в безпеці, довіряють один одному та уряду. Такі стосунки та почуття покращують психічне, фізичне, емоційне здоров'я та благополуччя. Такі соціальні зв'язки та мережі можуть також і збільшувати тривалість життя людини. (Wilkerson, 2021)

Крім цього, громадський простір займає важливе ідеологічне значення в демократичних суспільствах. Поняття міського громадського простору можна простежити ще з давньогрецької агори та її функції як відкритого простору, де приймалися рішення та угоди. Політика, комерція та видовище були зіставлені та змішані в публічному просторі агори. Такий простір заохочував постійну взаємодію різних людей, чий соціальний досвід, статус, зайнятість сильно відмінні. І цей чинник є визначальним щодо призначення та особливості взаємодії у громадських просторах.

Якщо розглядати сучасність, то велика частина дебатів щодо розвитку урбанізованих територій ґрунтується на критиці фордистського, або соціального, міста. В основі цієї критики було те, як модерністське міське планування змінило міста, знищивши різноманітність, і створивши великі монофункціональні території, пов'язані величезною системою автомобільного руху. Такі втрати посприяли розвитку нового, більш гнучкого середовища, які допомогли розпочати процеси джентрифікації.

З новим злетом економічного зростання міста стали конкурувати один з одним у глобальному масштабі за інвестиції та заможних мешканців. Брендування міста, щоб зробити його привабливим, стало вирішальним у цій атмосфері конкуренції. Наслідки цього для громадського простору були вирішальними, адже це сприяло перепроєктуванню міських просторів для задоволення нових споживацьких практик. У поєднанні з цими зусиллями

безпека в громадському просторі була перетворена на критичне питання, що свідчить про небажану присутності маргінальних людей.

Тому наразі громадський простір став критичним питанням. З одного боку, є ті, хто виступає за відкритість публічного простору, за право всіх людей на його використання. В цьому аргументі громадські простори виступають як демократична цінність, особливо для тих, хто не має доступу до інших політичних арен. З іншого боку, проти цього політичного аргументу стоїть економічний, який обертається навколо привабливості міського простору та його використання для збільшення капіталу (USER, 2012).

Дослідники проєкту USER, вивчаючи конфлікти в громадських місцях, зазначають, що суть останнього аргументу полягає не в тому, чи є цей простір публічним, а в тому, чи є він достатньо безпечним. І часто такий аргумент виступає на користь приватизації громадського простору або виключення з такого простору певних соціальних категорій. Такий дискурс має різні наслідки для відкритості та інклюзивності міського простору.

А інклюзивність громадських місця має виключне значення для вразливих соціальних категорій, адже займаючи їх – вони стають публічними. Лише в громадських місцях різні маргіналізовані соціальні категорії (молодь, жінки, етнічні меншини, бездомні, люди похилого віку) можуть представляти себе як легітимну частину «громадськості». А поки ці спільноти залишаються невидимими для суспільства, вони не вважаються повноцінними громадянами. І в цьому сенсі громадські простори є абсолютно необхідними для функціонування демократичної держави. Громадські простори є продуктом конкуруючих уявлень про те, що являє собою цей простір і хто є «громадськістю».

В першу чергу, громадський простір відрізняється від більшості інших місць своєю різноманітністю. Це доводить той факт, що він не закритий для конкретних цілей чи користувачів. Він не має визначатися естетикою чи формою власністю, а тим, чи може він забезпечити спільний простір для різноманітних

видів діяльності, створених різними людьми. Теоретично, будь-яке місце, незалежно від його власності чи зовнішнього вигляду, пропонує цей потенціал.

На думку європейських дослідників, які займаються сталим розвитком міст, громадський простір сприяє прийняттю відмінностей інших людей, оскільки повсякденні практики мешканців у громадських місцях дозволяє їм дистанціюватися від своєї спільноти та усвідомлювати схожість та відмінність інших всередині та за межами їхньої спільноти по відношенню до них самих. Це частина побудови ідентичності. Різні виміри, такі як стать, соціально-професійні характеристики та/або етнокультурні профілі, структурують самоідентичність, включаючи просторовий вимір: ідентичність місця. Ідентичність місця прив'язує ці різні виміри до фізичного середовища. Тому природу публічного простору визначає використання, а не юридичний статус.

Якісний громадський простір – це доступний простір, з високою інтенсивністю соціальних взаємодій, культурною інтеграцією та поєднанням різних категорій суспільства та форм поведінки. Без таких міських просторів соціум буде дедалі більш приватизованим та поляризованим з поглибленням усіх супутніх проблем.

Тобто, аргумент про небезпечність громадських просторів ще більше проблематизує міську нерівність, адже передбачає виключення небажаних категорій, в той час як в дійсності, єдине рішення як можна убезпечити міське середовище – це забезпечення його безперервного соціального використання, тобто забезпечити присутність людей, різних людей. А громадські простори мають стати місцями інклюзії для людей, які страждають від соціального виключення. Різноманітність функцій, використання та користувачів є вирішальним елементом для забезпечення безпеки використання громадських просторів, оскільки якщо громадське місце привласнює лише одна категорія, це відлякує всіх інших мешканців. А право на безпеку є основним для всіх без виключення (USER, 2012).

Таким чином, на формування сучасного міського середовища повпливали процеси економічної реструктуризації та глобалізації, що посприяло

виокремленню категорій тих, хто виграє від цього і тих, хто стають виключеними з громадського життя. Такий розподіл призводить до низки конфліктів, протиріч у суспільстві, прояви яких можна прослідкувати на виключенні маргіналізованих категорій з міського простору.

Таким чином, можна виокремити такі основні механізми регулювання громадського простору (Додаток А), як 1) демонізація та стигматизація бездомних, шляхом створення певного образу, притаманного девіантним категоріям, який пов'язаний з небезпекою, хворобами, брудом, залежностями та злочинністю. Яскравим вираженням цього механізму є принцип зображення бездомних у ЗМІ з надмірною драматизацією та неповагою; 2) контроль кордонів та стримування. Контроль кордонів полягає у відторгненні небажаних громадян з територій загального користування, приватних територій для демонстрації зовнішнього благополуччя, тоді як механізм стримування запобігає появі та тривалому перебуванню небажаних категорій в суспільних місцях завдяки специфічному міському дизайну та огороженню; 3) механізм криміналізації полягає у надмірному і безпідставному переслідуванню, системному використанні кримінального правосуддя для мінімізації видимості бездомних людей. Такі заходи спрямовані на ексклюзію маргіналізованих категорій з громадського простору, незважаючи на те, що саме інклюзивність міського середовища є невід'ємною складовою демократичного розвитку суспільства.

РОЗДІЛ 3

ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ВИКЛЮЧЕННЯ БІДНИХ І БЕЗДОМНИХ З МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА В КИЄВІ

Методологічна частина

Проблема

Глобалізаційні процеси вплинули на те, яким є сучасне місто і міський спосіб життя. Міський простір став індивідуалістичним, заснованим на неоліберальних принципах, де ключову роль має приватна власність, комерціалізація, конкуренція і корпоратизація. В таких умовах право на місто не належить всім жителям, адже міські політики спрямовані на забезпечення інтересів більш привілейованих верств населення, які підтримують встановлений устрій. Тому виникають об'єктивні суперечності між двома соціальними реальностями, де перша – це місто з великою кількістю можливостей, туристичним потенціалом, розважальною та торгівельною культурою, яке приваблює капіталовкладення і створює успішний, яскравий і привабливий образ міста. І друга соціальна реальність – це про тих, хто не вписується в такі ідеальні рамки і змушені бути виключеними з повноцінної участі в суспільному житті. Це бідні домогосподарства, бездомні, люди похилого віку, які змушені переїжджати або піддаватися тиску з боку тих, хто контролює кордони цих міських територій. Так місто стає поляризованим і дихотомічним, є центром економічного, культурного зростання і в той же час джентрифікації, злочинності, бездомності, страху і небезпеки.

Для такої вразливої соціальної категорії як бездомні, постійне перебування в громадських просторах є невід'ємною складовою повсякденного життя, оскільки це єдине місце, відкрите для пошуку необхідних ресурсів для життя. Проте саме до громадського простору впроваджується механізми контролю та обмежень доступу до нього задля «дисциплінування» та стримування будь-яких форм міської маргінальності, які можуть скомпрометувати життя

«благопристойних» громадян. За рахунок такого маскуванню соціальних проблем і створення візуального порядку та безпеки для багатого населення, проблема міської нерівності не вирішується, а лише посилюється і переноситься в інші місця, що збільшує рівень соціальної напруженості.

І незважаючи на те, що в Україні існує дискурс створення інклюзивних громадських просторів, які враховували б інтереси і потреби всіх громадян, незалежно від віку, гендеру, класу, статусу, практичних дій і прикладів реалізації таких ідей поки небагато. Саме тому потрібно звертати більше уваги на вразливі соціальні категорії, які виключені з міського контексту, досліджувати передумови, чинники та механізми цього явища для розробки ефективної політики включення бідних і бездомних в повноцінне життя суспільства.

Об'єкт дослідження – соціальне виключення у суспільстві.

Предмет – соціальне виключення бідних та бездомних з міського середовища в Києві.

Мета – здійснити аналітичний опис соціального виключення маргіналізованих категорій з міського середовища та виокремити основні механізми цього явища.

Завдання:

5. Виокремити основні підходи та тенденції у вивченні соціальної ексклюзії маргіналізованих категорій.
6. Виявити теоретико-методологічні аспекти соціального виключення в міському просторі.
7. З'ясувати ключові механізми соціального виключення бідних і бездомних з міського середовища у світі та Україні зокрема.
8. Підготувати програму дослідження соціального виключення бідних і бездомних з міського середовища.

Концептуалізація основних понять

Бездомність – це соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї жилого приміщення (будинку, квартири, кімнати тощо), яке б вона могла використовувати для проживання/перебування і в якому могла бути зареєстрованою), бездомна особа, відповідно, це особа, яка перебуває у соціальному становищі бездомності. (Міністрество Юстиції, 2022)

Бідність – неможливість підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період (за визначення національної методики комплексної оцінки бідності) *посилання*. Концептуалізація поняття залежить від підходу до вимірювання: абсолютна бідність полягає у тому, що індивід не має можливості забезпечувати свої основні потреби, як харчування, одяг, медичне обслуговування та житло. Тоді як за відносним підходом, бідними вважаються ті сім'ї, чий доходи істотно нижчі за середній суспільний стандарт добробуту і не дозволяють досягти рівня життя, загальноприйнятого в даному суспільстві.

Відгороджені спільноти – це закриті житлові комплекси, доступ до яких жорстко регульований, як на етапі входження до спільноти через високу вартість такого життя, так і на повсякденному рівні через постійну охорону кордонів і наявність фізичних меж території. Основним фактором створення таких спільнот є відчуття безпеки серед мешканців і відгородження від «інших», несхожих (бідних, расових меншин і тд.). Хоча в дійсності рівень злочинності не менший, ніж в інших районах, а створення таких анклавів посилює поляризацію суспільства, унеможливаючи взаємодію різних соціальних класів.

Ворожа архітектура – це стратегія містобудівного проектування, яка використовує елементи забудованого середовища для цілеспрямованого керівництва або обмеження поведінки з метою запобігання злочинам та підтримання порядку. Він часто націлений на людей, які використовують або покладаються на публічний простір більше, ніж інші, такі як молодь та бездомні, обмежуючи фізичну поведінку, в якій вони можуть брати участь (Chellew, 2019).

Громадський простір – це складова простору в межах населеного пункту, яка є відкритою та доступною для всіх її користувачів, що також включає території загального користування, а також будівлі і споруди, які знаходяться у комунальній власності (Лукінюк, Черногуб, Коваленко, Гвоздік, 2020). Щоб називатися громадським, простір повинен втілювати демократичні цінності, враховувати потреби різних груп населення, бути відкритим, доступним, безпечним, комфортним та безкоштовним. Основним призначенням такого місця є надання можливості громадянському суспільству взаємодіяти та комунікувати з абсолютно різних сфер суспільного життя (Лелюк, 2021).

Депривація – цей термін запропонував Пітер Таунсенд, розширивши поняття бідності, ввівши нові критерії вимірювання, шляхом врахування не лише фізичних потреб людини, але і соціальних. Тобто, враховується не тільки спроможність придбати певний набір продуктів або мати певний рівень доходу, а й інші більш соціальні фактори, такі як позбавлення в харчуванні, одязі, освіті, житлі, роботі та інших умовах. Для вимірювання соціальної депривації необхідно визначити набір основних індикаторів життєвого стандарту шляхом опитування, потім визначити наявність чи відсутність у індивіда або сім'ї тих чи інших індикаторів. Відсутність певних показників свідчить про депривацію. Чим більше відсутніх речей, тим глибшою буде депривація.

Джентрифікація – це процес соціально просторових змін у міському середовищі, який полягає у зміні класової структури населення, коли до районів, населених, здебільшого, робітничим класом, почав «вторгатися» середній клас. Такі соціально-демографічні зміни призводять, з одного боку, до покращення інфраструктури, житлового фонду та якості життя багатого населення, але з іншого боку зростає вартість життя, що витісняє традиційних мешканців цих територій (Федорів, 2019).

Криміналізація соціальних проблем – це підхід до боротьби із соціальними проблемами, коли посилення стигматизації, репресивної реакції та ув'язнень стають основними в умовах неоліберальної системи і, в першу чергу, націлюються на маргіналізоване населення.

Міська сегрегація – це нерівний розподіл різних соціальних груп у міському просторі, що ґрунтується переважно на професії, доході та освіті, а також за статтю та етнічною приналежністю. Дослідження сегрегації частіше зосереджуються на неблагополучних районах, проте концентрацію багатих людей у певних областях також слід враховувати (вплив тих самих відгороджених спільнот). Існує також «невидима сегрегація», що стосується неформального та часто тимчасового поселення біженців та мігрантів у міських районах, яке не фігурує в офіційній статистиці (European Commission, 2019). Тобто, концентрація представників певних соціальних категорій в окремому міському просторі посилює соціальну нерівність, напруженість та поляризація у суспільстві.

Міський андерклас – це поняття запровадив шведський економіст Г. Мюрдаль, яке полягало маркуванні частини населення, що перебуває на найнижчому рівні соціально-класової структури суспільства: «уражений у своїх інтересах клас, що складається з безробітних, непрацевдатних і зайнятих неповний робочий день осіб, які більшою чи меншою мірою безнадійності віддалені від суспільства в цілому, не беруть участі в його житті та не поділяють його прагнень і успіхів» (Спільне, 2016).

Методична частина

Процедура збору та аналізу даних

В цьому дослідженні обрано якісний метод збору та аналізу даних, адже саме ця методологія спрямована на те, щоб зрозуміти глибинні причини певною явища, проаналізувати досвід та особливості життя певної категорії населення, особливості їхнього сприйняття у суспільстві і поведінки в рамках загального соціального контексту. Як зазначає В. Ядов, «саме досвід окремих людей є тим особливим "фрагментом" загального соціального досвіду. І сукупність таких приватних практик як мозаїка дозволяє представити соціальну картину суспільства в цілому. Тобто, загальний фокус якісного дослідження концентрує увагу на приватному, особливому в описі цілісної картини соціальних практик.» (Ядов, 2003). Так як це дослідження спрямоване на те, щоб зрозуміти, описати

складні соціальні процеси, які стосуються окремої категорії людей – бездомних людей і зрозуміти яким є місто для них, як і чому певні соціальні категорії стають виключеними як з простору та і з участі в суспільному житті загалом. А так як вторинних кількісних даних по виключенню та регулюванню міського середовища в Україні наразі недостатньо, а розробка вибіркової сукупності і проведення анкетування не могли дати відповіді на поставлені запитання, то саме якісні методи в цьому випадку є найбільш слухними.

Основним метод в цьому дослідженні є кейс-стаді з низки причин. В соціологічній спільноті існує думка щодо недостатньої валідності методу кейс-стаді, оскільки «не можна робити узагальнення з одного випадку» або що такий метод підходить більше для пілотних досліджень для формулювання гіпотез, або що дослідження з використанням кейс-стаді суб'єктивні і є відображенням інтерпретації дослідника. Проте Бент Флівб'єрг, данський дослідник, професор Оксфордської бізнес-школи, не погоджується з тим, що кейс-стаді не може надати достовірну інформацію про ширший контекст і зазначає, що існує цілий ряд хиб у сприйнятті кейс-стаді. Перша хиба полягає в тому, що загальне, теоретичне (незалежне від контексту знання) більш цінне ніж конкретне, практичне (залежне від контексту) знання. Адже лише завдяки зв'язку з реальними життєвими ситуаціями можна насправді зрозуміти соціальну реальність. Тобто, якщо ми хочемо зрозуміти чому і яким чином бідні та бездомні люди стають виключені з суспільного життя, необхідно проаналізувати це явище на конкретних прикладах, вивчити досвід та практики реальних людей.

Друга хиба сприйняття кейс-стаді стосується неможливості узагальнення на основі одного випадку. Флівб'єрг зазначає, що насправді це не так, оскільки все залежить від того, як був обраний цей випадок, а генералізація, в свою чергу, це не єдиний метод отримання знань, якщо згадати той же метод фальсифікації, коли тільки одне спостереження може спростувати всю теорію (чорний лебідь Поппера). І хоча результати цього дослідження не можуть бути поширені на досвід всіх бездомних і стосуватися всього міського середовища, вони важливі в

контексті розуміння загальної природи соціального виключення маргіналізованих категорій в місті.

Третя хиба стосується складності в узагальненні та розробці загальних положень і теорій на основі конкретних кейсів. Однак для дослідника, який вивчає особливо складні для підсумовування кейси це не є проблема, адже це часто є ознакою того, що дослідження виявило особливо складну багатогранну проблему. Наративи, написані таким чином, не можна ні коротко переказати, ні підсумувати в кількох основних результатах. Такий наратив, історія сама по собі є результатом – *«хороші дослідження слід читати як оповідання»* (“Good studies should be read as narratives in their entirety”). (Flyvbjerg, 2006)

Досліджуванним кейсом буде соціальне виключення бідних і бездомних на Київському залізничному вокзалі. Центральний вокзал як приклад імплементації механізмів соціального виключення було обрано з низки причин. По-перше, вокзали - це місце, де бездомні приймають участь в суспільному житті, хоч і неповноцінну, але оскільки залізничний вокзал не лише пропонує базову інфраструктуру (громадські вбиральні, магазини, соціальну допомогу від волонтерів), але є місцем, де можна взаємодіяти, залишатися без дозволу та стати менш помітними для перехожих.

Крім цього, у таких людних і важливих для міста просторах, як вокзали, бездомність стає помітною для різних зацікавлених сторін: від працівників залізниці до власників магазинів, соціальних працівників, волонтерів, активістів, громадських організацій, співробітників служби безпеки, поліції та подорожуючих. В одному місці опиняються різні групи з різними інтересами, практиками та ставленням до бездомних. Завдяки такій взаємодії різних категорій, практики соціального виключення стають більш явними.

Стосовно інструментів, які можуть бути використані, то Гіллхам (Gillham, 2000) називає декілька основних: інтерв'ю, спостереження, аналіз документів та записів, зразки робіт тощо. В цьому дослідженні обрано такі інструменти як **спостереження та інтерв'ювання.**

Спостереження є одним з основних методів дослідження явища бездомності, враховуючи складність доступу до респондентів та неможливість використання більш поширених методів, таких як аналіз баз даних, вибіркові опитування. Такий інструмент дозволяє вивчати аналізовану категорію в її найбільш природніх умовах і бачити як суб'єкти роблять вибір і реагують на ситуації в їх природному середовищі, на відміну від структурованих умов, таких як дослідницькі лабораторії чи фокус-групи. Сутність такого методу збору інформації полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності, його особливо ефективно використовувати у дослідженні поведінки окремих спільнот, груп та індивідів.

Перевагами спостереження в даному дослідженні є здатності цього методу давати багаті конкретними деталями, живі, безпосередні відчуття про об'єкт, що досліджується, а не в їх спогадах і інтерпретації. Крім цього, спостереження дає можливість одержати дані незалежно як від вміння респондента описати словами свою поведінку, так і від того, чи бажає він взагалі щось говорити про свою поведінку (Піча, 1999). А так як практики соціального виключення вразливих категорій може бути досить сенситивною темою, буде доцільно спершу прослідкувати за реальною поведінкою зацікавлених сторін на вокзалі і вже згодом порівняти отримані дані з результатами інтерв'ю.

В даному дослідженні буде використано польове неструктуроване невиключене спостереження (це спостереження ззовні, коли дослідник не стає рівноправним учасником спостережної групи), оскільки такий метод дає можливість фіксувати акти традиційного і відкритого поводження зацікавлених сторін по відношенню до бездомних, не втручаючись в природній хід подій. Також передбачається, що спостереження буде не відкритим, а інкогніто, коли спостережні не підозрюють, що за ними ведеться спостереження. Проте через такий вид спостереження часто виникають ряд етичних проблем, щоб їх мінімізувати дослідник не буде використовувати аудіо та відео способи фіксації інформації, а лише нотатки без вказування імен та конкретних посад (працівників залізниці).

Аналіз отриманих даних передбачає кодування польових нотаток спостереження (аналітичні записки, запис особистого досвіду, контекст), тематичний аналіз.

Для збільшення валідності разом із спостереженням буде застосовано метод напівструктурованого інтерв'ювання зацікавлених сторін у соціальному виключенні бездомних з території вокзалу, а саме поліцейських, активістів/волонтерів з різними політичними поглядами та подорожуючих.

Основний критерій відбору поліцейських як респондентів – це їхня доступність (оскільки ця категорія є досить закритою і важкодоступною для досліджень), належність до таких підрозділів як патрульна поліція та поліція охорони, виконання обов'язків в місті Києві. Для залучення респондентів застосування методу «снігової кулі».

Важливим критерієм для відбору активістів та волонтерів є їхній досвід, діяльність по відношенню до бездомних на вокзалі та політична позиція. На вокзалі є дві помітні групи активістів у яких протилежні ставлення до перебуваючих там бездомних людей та ромів. Це праві активісти, наприклад представники громадського формування «Муніципальна варта», «С14», які разом з поліцією на офіційному рівні патрулюють територію вокзалу і часто затримують людей ромської національності та виганяють бездомних. Волонтери з протилежною лівою позицією, які декілька разів на тиждень влаштовують для бездомних і бідних гарячі обіди, спілкуються та допомагають тим, хто цього потребує. В цьому дослідженні буде опитано ці дві категорії активістів для аналізу ситуації із виключенням бездомних з громадського простору на вокзалі, причин, механізмів та наслідків такого явища.

Стосовно відбору респондентів з категорії подорожуючих, то головним критерієм буде наявність вільного часу (довгий період очікування поїзду), можна буде також врахувати періодичність користування вокзалом, а також залучити респондентів різної статі, віку, фінансового становища. Для кожної категорії респондентів буде сформований окремий гайд проведення інтерв'ю.

Таким чином, для майбутньої емпіричної частини передбачається використання якісної методології, оскільки саме такий підхід дозволить дати відповіді на питання «чому» і «як саме» відбувається виключення небажаних соціальних категорій з громадського простору. Основним методом обрано кейс-стаді, з використанням таких інструментів як спостереження та інтерв'ю. За досліджуваний випадок пропонується розглянути механізми соціального виключення на прикладі взаємодій на Київському залізничному вокзалі.

ВИСНОВКИ

В соціологічному академічному дискурсі багато уваги приділяється дослідженню соціальної нерівності. Теоретизування та вимірювання бідності, депривації та соціального виключення стають невід'ємними етапами у формуванні ефективної політики боротьби з нерівністю у світі. Незважаючи на те, що відносна соціальна нерівність завжди буде притаманна будь-якому суспільству, це не означає, що робити кроки до зменшення абсолютної бідності немає сенсу, адже усвідомлення проблем та боротьба з незадовільними умовами існування може суттєво покращити якість життя вразливих соціальних категорій. Мета цієї роботи полягала у дослідженні соціального виключення маргіналізованих категорій з міського середовища Києва та виокремленні основних механізмів цього явища, щоб мати краще уявлення того, яким чином простір міста може стати відкритим і доступним для всіх без виключення, чим зменшити соціальну напруженість і поляризація суспільства.

Проаналізувавши та узагальнивши основні підходи до визначення, вивчення та вимірювання соціального виключення можна зробити висновок, що не існує єдиного визначення соціальної ексклюзії, адже це складний та багатовимірний процес, який полягає в тому, що окремі групи населення або окремі люди не мають можливості повною мірою брати участь у звичайних повсякденних активностях і діяльності, які доступні для більшості людей у суспільстві внаслідок нестачі ресурсів, послуг, знань, прав. Соціальне виключення є порушенням базових прав людини на різних рівнях і ознакою низького рівня людського розвитку в країні. Так як соціальна ексклюзія включає в себе безліч аспектів соціальної нерівності, пов'язана з бідністю, депривацією, виміряти та оцінити цей процес є нелегким завданням. Різні країни мають свої методики та підходи, які полягають у виокремленні низки показників з різних сфер життя (матеріальні ресурси, включеність в суспільне життя, якість життя і тд.). Незважаючи на певні труднощі у вимірюванні соціального виключення,

саме через призму такого підходу можна найбільш повно оцінити різні аспекти життя бездомних людей, зокрема і в просторовому вимірі.

Сучасні тенденції міського розвитку, спричинені глобалізацією та урбанізацією, такі як економічна реструктуризація, перехід від «фордизму» до епохи знань та інформації, більш гнучких форм накопичення, перехід від модерну до постмодерністських економічних, політичних, соціальних і просторових практик посприяли утворенню нових форм соціальної взаємодії і створили переможців та переможених, інсайдерів та аутсайдерів в міському просторі. Такий розподіл призвів до низки конфліктів, протиріч у суспільстві, прояви яких можна прослідкувати на виключенні маргіналізованих категорій з міського простору. Таке виключення відбувається завдяки ряду механізмів регулювання громадського простору. В ході дослідження були виокремлені такі основні механізми, як демонізація та стигматизація бездомних, контроль кордонів громадських просторів та стримування, і криміналізація бездомності.

Демонізація та стигматизація бездомних відбувається через створення певного образу, притаманного девіантним категоріям, який пов'язаний з небезпекою, хворобами, брудом, залежностями та злочинністю. Цей механізм реалізовується переважно через зображення бездомних у засобах масової інформації. Журналісти намагаючись привернути увагу якомога більшої кількості людей, надмірно драматизують історії з бездомними, зображуючи їх або вкрай небезпечними злочинцям, або висміюють їхній образ життя. Подібне ставлення до бездомних створює образ небезпечного, асоціального, дивного елемента, який не заслуговує на співчуття і допомогу, а навпаки повинен дистанціюватися і бути виключеними від всіх інших.

Контроль кордонів як механізм регулювання громадського простору полягає у відторгненні небажаних громадян з територій загального користування, приватних територій для демонстрації зовнішнього благополуччя. В таких випадках приватні охоронці та вахтери контролюють межі території, щоб не допустити небажаних людей, тоді як поліція застосовують методи дисциплінування для дотримання порядку в громадських місцях, хоча, в

дійсності, законних підстави для таких дій немає, адже бездомні не вчиняють жодних протиправних дій, але вони руйнують ілюзію ідеального міста. Механізм стримування, в свою чергу, запобігає появі та тривалому перебуванню небажаних категорій в громадських місцях завдяки специфічному міському дизайну та огороженню; Такий дизайн ще називають «ворожою архітектурою», це стратегія міського планування, яка передбачає використання таких елементів, як шипи, вбудовані в плоскі поверхні біля будівель, під мостами, лавки з роздільними поручнями, датчики руху та розпилювачі. Цей механізм найчастіше спрямований на людей, які використовують та покладаються на такі простори найбільше (люди похилого віку, молодь, бідні люди та бездомні).

Третій механізм – це криміналізація соціальних проблем, зокрема бездомності. Він полягає в тому, що боротьба з такими проблемами відбувається не через посилення соціального захисту та розвиток превентивних методів, а через репресії, посилення стигматизації та переслідувань збоку кримінального правосуддя. Влада сприяє створенню законодавчих актів, які надають правоохоронним органам і приватним службам безпеки повноваження виключати людей із громадських місць, конфіскувати їхні речі, знищувати їхнє майно, забороняти жити в машинах, кемпінгах, спати на вулиці, шукати ресурси в сміттєвих баках. А бездомність починає сприймається як злочин, повністю нівелюючи той факт, що дії бездомних – це не індивідуальний вибір, це відсутність іншого виходу.

Хоча інклюзивність громадських просторів має виключне значення для вразливих соціальних категорій, адже лише займаючи їх – вони стають публічними. Лише в громадських місцях різні маргіналізовані соціальні категорії (молодь, жінки, етнічні меншини, бездомні, люди похилого віку) можуть представляти себе як легітимну частину «громадськості». А поки ці спільноти залишаються невидимими для суспільства, вони не вважаються повноцінними громадянами. І в цьому сенсі громадські простори є абсолютно необхідними для функціонування демократичної держави.

Як перший крок до проведення емпіричної частини, була опрацьована програма майбутнього дослідження з описом проблеми, концептуалізацією основних понять та обґрунтуванням якісницької методології. Передбачається використання саме якісних методів, оскільки ця методологія спрямована на те, щоб зрозуміти глибинні причини певного явища, проаналізувати досвід та особливості життя певної категорії населення. Такий підхід дозволить дати відповіді на питання «чому» і «як саме» відбувається виключення небажаних соціальних категорій з громадського простору. Основним методом обрано кейс-стаді метод, з використанням таких інструментів як спостереження та інтерв'ю. За досліджуваний випадок пропонується розглянути механізми соціального виключення на прикладі взаємодій на Київському залізничному вокзалі.

Отже, проаналізувавши основні тенденції міських політик, можна зробити висновок, що ключовим аспектом є виключення з громадських просторів певних проблемних і небажаних соціальних категорій заради якості життя ширшої спільноти та економічних інтересів. Видимість бідних та бездомних людей, особливо в центральній частині міста, порушує традиційне розмежування між публічним і приватним, видимістю та приватністю, стає ворогом чистого, впорядкованого, пристойного, безпечного та прибуткового міста (Bergamaschi, Castrignanò, Rubertis, 2014), тому маргіналізовані категорії постійно піддаються дисциплінуванню та контролю, а пересічні містяни сприймають таку політику як задовільну заради загального порядку у місті. Дійсно, намагання зробити місто привабливим, туристичним та безпечним є абсолютно зрозумілим і необхідним прагненням, проте варто враховувати якою ціною це відбувається. Обмежуючі право на місто для певних громадян, воно перестає виконувати одну зі своїх головних функцій – бути місцем інклюзії, безперервної соціальної взаємодії та культурної інтеграції різних категорій суспільства та форм поведінки, адже місто – це єдність несхожих.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ

Бурдьє, П. (2002). О телевидении и журналистике. М.: Фонд «Прагматика культуры». 159 с.

Вебер, М. (1994) Протестанська етика і дух капіталізму. - К. : Основи.

Високий замок. (2018). Бомж поклав каліці гривню. <https://wz.lviv.ua/blogs/377894-bomzh-poklav-kalitsi-hryvniu>

Галичина. (2020). Справа в тому, що у когось немає дому. <https://galtv.if.ua/news/sprava-v-tomu-sho-u-kogos-nemaye-domu>

Лелюк, (2021). Що таке відкриті громадські простори і чому вони потрібні Києву? Вечірній Київ. <https://vechirniy.kyiv.ua/blog/leluk/4/>

Лібанова Е., Левенець Ю., Макарова О., Котигоренко В., Ткаченко Л. та ін. (2011). Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна на шляху до соціального залучення. Програма розвитку ООН. с. 124.

Лукінюк, Чорногуб, Коваленк, Гвоздік (2020). Положення про громадський простір в ____ територіальній громаді та участь жителів громади в його плануванні. Проєкт Ради Європи «Сприяння участі громадян у демократичному процесі прийняття рішень в Україні».

Луцька В. (2018). Як Київ має вирішувати проблеми бездомних та до чого тут архітектура? Хмарочос. <https://hmarochos.kiev.ua/2018/02/03/yak-kiyiv-maye-virishuvati-problemi-bezdomnih-ta-do-chogo-tut-arhitektura/>

Міністрство Юстиції, (2022). Соціальних захист бездомних громадян та безпритульних дітей. https://minjust.gov.ua/m/str_7818

Піча, В. (1999). Соціологія: загальний курс: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України. – К.

Погляд. (2019). П'яні безхатченки дебоширять у Бориспільській ЦРЛ. <https://poglyad.tv/index.php/p-yani-bezhatchenky-deboshyryat-u-boryspilskij-tsrl-article>

Рєвінцева О. (2008). Соціальне виключення: проблеми визначення та дослідження. Демографія та соціальна економіка: (1), 98-106

Рябчук А., Цуркан С. (2010). Якість життя для обраних. Спільне. Трансформації міського простору (2).

Рябчук Анастасія. (2009). Соціальне виключення у міському середовищі. Спільне. <https://commons.com.ua/uk/sotsialne-viklyuchennya-u-miskomu-sere/>

Рябчук, А. (2010). Криміналізація бездомності на пострадянських теренах. Спільне. (1) <https://commons.com.ua/uk/kriminalizatsiya-bezdomnosti-na-postradyanskih-terenah/>

Соха, М. (2020). Бомжі, безхатки і безхатченки: чому люди без житла завжди мають якісь прізвиська. MediaLab.

Спільне, (2016). Особливості андеркласу України. <https://commons.com.ua/en/osoblivosti-anderklasu-ukrayini/>

Спільне. (2010) «Криміналізація соціальних проблем — це невід’ємна риса неолібералізму». Інтерв’ю з Еріком Оліном Райтом. (1). <https://commons.com.ua/uk/zhurnal-spilne-1-2010-kriminalizatsiya-so/>

ТСН. (2019). Оболонський Діоген: у Києві колишній пожежник третій рік живе у халабуді на дереві. <https://kyiv.tsn.ua/obolonskiy-diogen-u-kiyevi-kolishniy-pozhezhnik-tretyy-rik-zhive-u-halabudi-na-derevi-1299522.html>

Федорів П. (2019). Що таке джентрифікація і чи є вона в Україні. MistoSite. <https://mistosite.org.ua/articles/shcho-take-dzhentryfikatsiia-i-chy-ie-vona-v-ukraini>

Ядов, В.А. (2003). *Стратегия социологического исследования*. Москва: Академкнига. с. 257

Amster, R. (2003). Patterns of Exclusion: Sanitizing Space, Criminalizing Homelessness. *Social Justice*, 30(1 (91)), 195–221.

Arthurson K., Jacobs K. (2003). Social exclusion and housing. Australian Housing and Urban Research Institute.

Bergamaschi M., Castrignanò M., Rubertis P.D. (2014). The Homeless and Public Space: Urban Policy and Exclusion in Bologna. *Interventions économiques / Papers in Political Economy*. 51.

Burt, M. R. (2001). *What will it take to end homelessness?* Washinton, DC: Urban Institute

Busch-Geertsema V., Edgar W., O'Sullivan E., Pleace N. (2010). Homelessness and Homeless Policies in Europe: Lessons from Research. European Consensus Conference on Homelessness.

Chellew C. (2019) Defending Suburbia: Exploring the Use of Defensive Urban Design Outside of the City Centre. *Canadian Journal of Urban Research*. Vol. 28 (1).

Cook, B. (2009) The social exclusion discourse and welfare reform. University of Newcastle. Australian Social Policy Conference 2009.

Doherty, Busch-Geertsema, Karpuskiene, O'Sullivan, Sahlin, Tosi, Petrillo. (2002). Homelessness and Exclusion: Regulating Public Space in European Cities. *Surveillance & Society*. 5 (3)

European Commision, (2019). How can cities become more inclusive? <https://urban.jrc.ec.europa.eu/thefutureofcities/social-segregation#the-chapter>

FEANTSA. (2015). Criminalising homeless people – banning begging in the EU. European Commission

Flyvbjerg, B. (2006). Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Inquiry* 12(2):219-245)

Foucault M. (1995). *Discipline & Punish: The Birth of the Prison*. New York. Vintage Books. 333p.

Gillham, B. (2000). *Case Study Research Methods*. Continuum. London and New York.

Goffman, E. (1963) *Stigma; Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs, N.J. :Prentice-Hall.

Jones S. (2013). *Mean Streets: A report on the criminalization of homelessness in Europe*. FEANTSA.

Knight, B. (2020). Defensive architecture: design at its most hostile. UNSW. <https://newsroom.unsw.edu.au/news/art-architecture-design/defensive-architecture-design-its-most-hostile>

Levitas, R. (1998). *The inclusive society?: Social exclusion and New Labour*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan.

Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., Patsios, D. (2007). *The Multi-Dimensional Analysis of Social Exclusion*. Townsend Centre for the International Study of Poverty, Bristol Institute for Public Affairs University of Bristol.

Low, S. (2003) *Behind the Gates: Life, Security and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. Routledge: New York and London.

Metropolis, (2022). Getting public space right: transforming society from the ground up. <https://www.metropolis.org/blog/getting-public-space-right-transforming-society-ground>

Nowosielski, M. (2012). Challenging Urban Exclusion? Theory and Practice. *Polish Sociological Review*. 179. 369-383.

Ockerman, E. (2019). Cities Keep Making Being Homeless A Crime. Is That Legal? Vice. <https://www.vice.com/en/article/mb8we3/cities-keep-making-being-homeless-a-crime-is-that-legal>

Panek, T., Zwierzchowski, J. (2014). *Comparative analysis of poverty in the EU Member States and regions*. Warsaw School of Economics Press.

Sassen, S. (2005). The Global City: Introducing a Concept. *Brown Journal of World Affairs*. XI: (2).

Silver, H. (1994). Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review*. 133.

Simpson, R. (1996). Neither clear nor present: The social construction of safety and danger. *Sociol Forum* 11, 549–562.

Thorns, D. (2002). *The Transformation of Cities: Urban Theory and Urban Life*. Basingstoke: Palgrave, 2002

United Nations Economic Commission for Europe, (2021). Approaches to Measuring Social Exclusion. UNECE Task Force on Measuring Social Exclusion.

USER. (2012). Changes and conflicts in using public spaces: Baseline Study. <https://www.kk.dk/sites/default/files/agenda/8a14b9ec-9f00-4a06-a27b-6a797ce9e42a/dd3f2da5-3072-435c-85ad-916b5e31aa54-bilag-1.pdf>

Van Straaten, B., Rodenburg, G., Van der Laan, J. *et al.* Changes in Social Exclusion Indicators and Psychological Distress Among Homeless People Over a 2.5-Year Period. *Soc Indic Res* **135**, 291–311 (2018). <https://doi.org/10.1007/s11205-016-1486-z>

Wacquant, L. (2009). *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Duke University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv11smrv3>

Wacquant, L.J.D. (1998). Negative social capital: State breakdown and social destitution in America's urban core. *Neth J of Housing and the Built Environment*. 13(1), 25-40.

Wilkerson, R. (2021). Design Inclusive Public Spaces to Strengthen Social Connections. <https://healthyplacesbydesign.org/design-inclusive-public-spaces-to-strengthen-social-connections/>

World Bank (2020). Urban Development: Overview <https://www.worldbank.org/en/topic/urbandevelopment/overview#1>

Zakim, D. A. (2014). Housing over handcuffs: the criminalization of homelessness in Hungary. *Suffolk Transnational Law Review*, 37(1), 135

Zhou, S. (2019). Understanding ‘Inclusiveness’ in Public Space: Learning from Existing Approaches. UBC SCARP.

ДОДАТКИ

Додаток А. Механізми регулювання громадського простору

